

Univerzita Karlova

Fakulta humanitních studií

Porovnání úmrtnosti ve dvou českých farnostech v druhé
polovině 19. století v souvislosti s jejich hospodářským
charakterem

Bakalářská práce

Praha 2019

Michael Šilhavý

Univerzita Karlova

Fakulta humanitních studií

Historická demografie

Porovnání úmrtnosti ve dvou českých farnostech v druhé
polovině 19. století v souvislosti s jejich hospodářským
charakterem

Bakalářská práce

Praha 2019

Autor: Michael Šilhavý

Vedoucí práce: Mgr. Markéta Pražáková Seligová, Ph. D.

Prohlašuji, že jsem práci vypracoval samostatně. Všechny použité materiály byly řádně citovány. Práce nebyla využita k získání jiného anebo stejného titulu.

Podpis:

V Praze dne 28.06.2019

.....

Poděkování:

Rád bych na tomto místě poděkoval vedoucí své bakalářské práce Mgr. Markétě Seligové Pražákové, Ph. D. za odbornou a vstřícnou pomoc, díky které mohla tato práce úspěšně vzniknout.

Abstrakt

Tato bakalářská práce se snaží popsat a vysvětlit faktory, které různými způsoby ovlivňovaly úmrtnostní poměry na českém území v 2. polovině 19. století. Úmrtnost je jedním ze základních demografických ukazatelů, jež vypovídají o kvalitě lidského života. Během 19. století procházela společnost zásadními změnami, spojenými především s průmyslovou revolucí. Agrární společnost se měnila ve společnost průmyslovou, což v sobě zahrnovalo i přesun obyvatel z venkova do měst. Tento jev je známý jako urbanizace. V teoretické části jsou všechny změny, které tyto procesy obsahovaly, dány do kontextu se situací v Českých zemích té doby. Jelikož úmrtnost je komplexní problém, je třeba pochopit širší souvislosti, ať již z oblasti hospodářské či sociální. Navazující empirická část poté pomocí pramenů zkoumá a ověřuje uvedené informace z odborné literatury na příkladu dvou českých farností, z nichž jedna, farnost Karlín, představuje oblast s rozvinutým továrním průmyslem, zatímco druhá, farnost Vlněves, si udržela zemědělský ráz. Z analýzy dobových matričních záznamů se práce snaží zjistit, zda-li existovaly rozdíly v úmrtnosti mezi těmito oblastmi, především z pohledu věku a pohlaví zemřelých.

Klíčová slova

Úmrtnost, zdraví, průmyslová revoluce, urbanizace, obyvatelstvo, dělnictvo, epidemiologie, lékařství

Abstract

The subject of this Bachelor's thesis is mortality in Bohemia, in the second half of the 19th century. Mortality is one of the basic demographic indicators of the quality of life. During the 19th century, the society was transformed mainly by the Industrial Revolution. Agrarian society transformed into industrial society, which resulted in massive movement of population from countryside to cities. This phenomenon is known as urbanization. The theoretical part deals with all the above-mentioned changes, in the context of the situation in then Bohemia. As mortality is a complex problem, we need to see it as a bigger picture, both socially and economically. The subsequent empirical part then studies and verifies the expert information through the example of two Czech parishes. The industrial Karlín parish and the rather agrarian Vlněves parish. Through analysis of the parish registers, the thesis examines whether there were any differences in mortality, between these two parishes, considering mainly age and sex of the deceased.

Key Words

Mortality, health, Industrial Revolution, urbanization, population, labour, epidemiology, medicine

Obsah

I. Úvod	- 7 -
II. Dobový kontext v českých zemích	- 11 -
II. 1. Kontext hospodářský	- 11 -
II. 2. Kontext demografický a sociální	- 16 -
III. Zdravotní stav a úmrtnost	- 20 -
IV. Charakteristika farností, matrik a výzkumu	- 28 -
V. Struktura a porovnání úmrtnosti ve farnostech Karlín a Vliněves	- 30 -
VI. Závěr	- 47 -
VII. Prameny a literatura	- 50 -
VII. 1. Seznam použitých pramenů	- 50 -
VII. 2. Seznam použité literatury	- 50 -
VII. 3. Seznam použitých internetových zdrojů	- 51 -

I. Úvod

Tato bakalářská práce se zabývá úmrtnostními poměry ve dvou vybraných českých farnostech v 2. polovině 19. století, tedy v období silně zasaženým industrializací. Snaží se obsáhnout ty nejdůležitější aspekty, které v této době úmrtnost ovlivňovaly. Je všeobecně známo, že společnost v tomto století procházela podstatnými změnami, ať již v rovině společenské, politické, hospodářské či epidemiologické, které byly úzce spojeny s demografickým přechodem na zcela nový režim. Právě v tomto století, kdy docházelo k rychlému prodlužování lidského života, se klíčovým způsobem změnily zdravotní poměry celé populace. Mým cílem je tyto skutečnosti v rámci oboru historické demografie analyzovat a s pomocí zjištěných údajů konfrontovat základní hypotézy, které se v odborné literatuře k tomuto tématu vyskytují. Demografie je „*vědní obor zabývající se reprodukcí lidských populací, neboli demografickou reprodukcí*“¹. Mezi vlastní demografické jevy, které ovlivňují reprodukci patří narození, úmrtí (případně potrat), avšak tyto jsou silně spojeny například se sňatkem, nemocí či migrací. V mém výzkumu se soustředím na tyto jevy pouze v tom ohledu, který je nějakým způsobem spojen s úmrtností. Vycházet budu z matričních záznamů římskokatolické církve, konkrétně z knih zemřelých, které jsou dobře dochované a navíc dostupné v zdigitalizované formě. Časovým úsekem pro analýzu dobových pramenů jsem zvolil desetiletý interval mezi roky 1876 a 1885. Toto desetiletí je vhodné z toho důvodu, že protíná rok 1880, ze kterého máme k dispozici údaje ze sčítání lidu. Také právě v této době docházelo k dovršení industrializačního procesu, díky čemuž můžeme pozorovat, jak se tato fáze odrážela v úmrtnosti obyvatel. Do mé analýzy zahrnu pro srovnání a pochopení vývoje úmrtnosti také data z předchozího a následujících sčítání, tedy z let 1869, 1890 a 1900. Pro výpočet a porovnání míry úmrtnosti obou farností je totiž třeba znát co možná nejpřesnější počet přítomného obyvatelstva, což by měla sčítání lidu umožnit. Také je díky nim možné porovnat hodnoty s celozemskými údaji a zjistit, jaké životní podmínky zde panovaly. Sledované desetiletí má také výhodu v tom, že v něm nedošlo k žádným úmrtnostním výkyvům (demografickým krizím), které by znehodnotily výsledky. Přestože naše území v 70. a 80. letech bylo zasaženo hospodářskou depresí, agrární krizí či krizemi jednotlivých odvětví (jako krize cukrovarnická nebo obilnářská), na první pohled do sum úmrtí nezpůsobily v obou farnostech žádné anomálie. Jednou ze základních hypotéz, které budu sledovat, je, že existují zřetelné úmrtnostní rozdíly mezi

1 Maříková, H., Petrušek, M., Vodáková, A.: Demografie (nejen) pro demografy, str. 9

oblastmi zemědělskými a průmyslovými. Odborná literatura nás informuje například o tom, že úmrtnostní poměry ve městech byly zpravidla horší než na venkově², že mnoho kategorií obyvatelstva zaplatilo za industrializaci a urbanizaci svým životem, v důsledku zhoršených podmínek životních i pracovních³, že v českých zemích panovala katastrofální kojenecká úmrtnost⁴, která navíc mohla být zvýšená v dělnických komunitách, jelikož hlavně ve městech docházelo k narození nemanželských dětí s přibližně o polovinu vyšší šancí na brzké úmrtí, zároveň negativně přispívalo znečištěné nehygienické prostředí s velkou hustotou osídlení. Ani na venkově nebyl život jednoduchý, pracovní doba zemědělských dělníků a dělnic nebyla často pevně dána jako v městských průmyslových továrnách, docházelo k přetěžování žen i v době či krátce po těhotenství, což opět mohlo mít negativní vliv na plod nebo narozené dítě. Některé práce však uvádějí vyšší míru kojenecké úmrtnosti na venkově než ve městech.⁵ Toto je jen hrubý náčrt možných rozdílů a hypotéz vhodných k prozkoumání, kterým se budu blíže věnovat v kapitole o úmrtnosti a zdravotním stavu obyvatelstva. Na základě hypotéz jsem vybral dvě římskokatolické farnosti. Jedná se o farnost Vliněves (spadající pod dnešní obec Dolní Beřkovice na Mělnicku), kde se udržel i v 2. polovině 19. století zemědělský ráz, a farnost Karlín, v té době stále jen pražské předměstí, kde se rozvíjel silný tovární průmysl.

*„Starý demografický režim, tj. ten, který převládal až do začátku průmyslové revoluce, je charakteristický pomalým dlouhodobým vývojem a značnou stabilitou mechanismů, které jej řídí.“*⁶ Tento režim byl v nejvyšší míře ovlivňován tzv. danými faktory, tedy systémem nutností, které bránily růstu a vývoji populace. Jsou to podmínky, kterým se lidská společnost musela přizpůsobovat, jelikož jejich modifikovatelnost byla pomalá či téměř nemožná. Jedná se například o podnebí, obývaný prostor, možnosti stravování, epidemiologický rámec apod.⁷ V 19. století dozrály některé změny, které tyto dané faktory dostaly pod kontrolu a lidé dostali větší možnost volby, což umožnilo zmírnit existenční krize a tedy úmrtnost. Mezi tyto změny, které umožnily přechod na nový demografický režim, který se již nevyznačoval vysokou mírou porodnosti a úmrtnosti, můžeme zařadit především agrární revoluci, protoindustrializaci, industrializaci a s ní

2 Fialová, L., Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Musil, J., Stloukal, M.: Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 142

3 Livi Bacci, M.: Populace v evropské historii, str. 179

4 Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 130

5 Kodedová, O.: Žena – zemědělská dělnice v Čechách, 1880-1914, in: Turková, M., Procházka, L.: České dělnictvo, IV. Dělnická rodina a dělnické obydlí, str. 19

6 Livi Bacci, M.: Populace v evropské historii, str. 20

7 Livi Bacci, M.: Populace v evropské historii, str. 10

spojenou průmyslovou revoluci.

Agrární revoluce, tedy proces, během kterého došlo k zintenzivnění a zracionalizování zemědělské produkce, umožnila nadvýrobu stále více kvalitních potravin a produktů, které zlepšily vyživování populace a tím plošně omezily existenční krize. Její počátek můžeme sledovat přibližně od 18. století, avšak přesná doba se za prvé nedá přesně určit a za druhé se lišila stát od státu. U nás započala přibližně mezi roky 1820-1830.⁸ Mezi hlavní rysy agrární revoluce patřila komercializace zemědělství, rozšíření střídavého osevu, pěstování technických plodin, především brambor a cukrovky, zavádění nových postupů, strojů a vědních poznatků do procesu výroby.⁹ Jejím předpokladem bylo upuštění od starých feudálních vazeb, které svazovaly vznik kapitalistického, tržně orientovaného zemědělství. Tento zlom nastal v roce 1848, kdy došlo pod tlakem revolučních událostí v Habsburské monarchii ke zrušení roboty a poddanství, což umožnilo nový demografický růst, ze kterého poté těžila industrializace.¹⁰

Protoindustrializace, jakýsi předstupeň industrializace, má již velmi dlouhou historii. Většina historiků její počátek klade do 16. století, avšak některé z jejích prvků, jako výroba a prodej v od sebe vzdálených oblastech, lze sledovat již ve 2. století n. l. například v hrncířství jižní Galie.¹¹ I tento jev měl pozitivní vliv na zmírnění existenčních krizí, jelikož skrze propojení domácí výroby a kapitalistického obchodování umožnil mnohým rodinám, které neměly bezpečně zajištěný příjem ze zemědělské činnosti nové formy živobytí. Půda, která byla do té doby nutností k obživě, ztratila z určité části svůj omezující vliv. Skrze nákladnický systém byl rodinám poskytnut základní kapitál na výrobu řemeslných produktů, které se poté prodaly na trhu, a zisk šel majiteli prostředků, který vyplatil rodinám mzdu. V domácnosti se na výrobě podíleli všichni, včetně žen a dětí. Dětská práce tak byla prospěšná pro ekonomiku rodiny, proto docházelo pod tímto vlivem k nárůstu počtu dětí v domácnosti.

Průmyslová revoluce a industrializace bývají často spojovány pod jeden pojem, podle Srba¹² je však industrializace obsahově širší, nadřazená průmyslové revoluci.

8 Livi Bacci, M.: Populace v evropské historii, str. 160

9 Jindra, Z., Jakubec, I. a kol.: Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie, str. 41

10 Srb, V.: 1000 let obyvatelstva českých zemí, str. 25

11 Goody, J.: Dějiny rodiny v evropské historii, str. 141

12 Srb, V.: 1000 let obyvatelstva českých zemí, str. 14

Industrializace označuje postupný přechod z agrární společnosti na společnost průmyslovou, která se přesouvá z venkova do měst, zatímco průmyslová revoluce je označení těch několika desetiletí, ve kterých docházelo k rychlým a radikálním změnám a inovacím. Patří sem například vzestup továrního (strojového) průmyslu, nových technologií, vědeckých objevů a jejich začlenění do fungování společnosti. S tím je samozřejmě spojena i obrovská změna v ekonomickém a sociálním řádu. Dochází k disociaci rodiny a podniku, přesouvání pracovníků do továrenského prostředí, tedy především z venkova do měst. Tento jev se nazývá urbanizace. Ta těžila z přelidněného venkova v důsledku zintenzivnění zemědělství, zakládání továren ve městech a předměstích a také z vysoké poptávky po průmyslových produktech.

Zatímco agrární revoluce a protoindustrializace měly téměř výlučně pozitivní vliv na snižování úmrtnosti, v důsledku nových pracovních příležitostí, kvalitnější stravy, omezení existenčních krizí apod., průmyslová revoluce přinesla, ač se samozřejmě také podílela na zvyšující se kvalitě lidského života, i některé vlivy negativní. Byl to nový řád, pro agrární společnost do té doby nepoznaný, který svým prudkým nástupem jaksi nebral přílišné ohledy na lidské zdraví. Na úmrtnostní poměry neměly však vliv jen tyto jevy, které jsem zde stručně popsal, 19. století nabízelo i spoustu jiných skutečností, jako změnu epidemiologického rámce, rozvoj lékařství a s tím spojených objevů, nástup plánovaného rodičovství, povinnou školní docházku, legislativní, politické, náboženské změny a další. Tomuto všemu bych se rád věnoval v pozdějších kapitolách.

Jádrem teoretické části bakalářské práce bude třetí kapitola, ve které již podrobně vysvětlím důležité aspekty, které jsou s úmrtností českého obyvatelstva ve sledovaném období spojeny, což jsou zároveň i hypotézy, které bude analytická část prověřovat. Abych s tím mohl začít, je však třeba nejprve popsat historický kontext, především z hospodářského, sociálního a demografického pohledu, jelikož právě změny v těchto oblastech se nejvíce podílely na zdravotním stavu lidí. Empirická část představí výsledky mé analýzy matričních záznamů a navrhne jejich možné interpretace. Historie i demografie se tématem úmrtnosti zabývala již nespočetněkrát. Vzniklo velké množství literatury, která přináší své cenné pohledy, je však třeba brát ohled na to, že některé jevy se nedají pro konkrétní místa či dobu věrohodně vysvětlit. V mnoha případech se musíme spolehnout pouze na co nejpřesnější odhady a domněnky. Pokud zjistíme zvýšenou míru úmrtnosti během jednoho libovolného roku a chybí nám jakékoliv dobové záznamy o příčinách,

můžeme jen odhadovat pomocí dostupných údajů to, co bylo skutečným důvodem vyšší mortality. Také údaje ze samotných matrik nemusí, a pravděpodobně ani nejsou, stoprocentně přesné. Výpovědní hodnotu přesto mají obrovskou. Nabízí nám několik cest, jakými se pro zkoumání úmrtnosti vydat. Já soustředím svůj zájem především na pohlavní a věkovou strukturu zemřelých, očekávám, že naleznu určité rozdíly, které mohou být způsobeny odlišným stylem života v agrární a tovární průmyslové oblasti. Ověřovat budu jednotlivé teze z odborné literatury a hypotézy, které jsem na základě čtení této literatury vyvodil. Mezi základní hypotézy mohu uvést například: a) městské a tovární prostředí bude vykazovat vyšší míru úmrtnosti, b) míra úmrtnosti bude v obou farnostech postupem času díky zlepšujícím se podmínkám klesat, c) v průmyslové oblasti bude větší míra úmrtí v produktivním věku v důsledku špatných pracovních podmínek, d) dětská a kojenecká úmrtnost bude vyšší v průmyslové oblasti v důsledku nevyhovujících městských podmínek, e) větší úmrtnost žen pracujících v průmyslových továrnách. Výsledky analýzy však budu dávat do kontextu s různými informacemi, které budu v následujících kapitolách uvádět.

II. Dobový kontext v českých zemích

II. 1. Kontext hospodářský

Protoindustrializace, kterou jsem v úvodní části zmiňoval, byla důležitým předpokladem pro prolomení čistě agrárního rázu společnosti a vyvázání ze svazujícího vztahu k půdě. Ve 2. polovině 19. století však již byla vytlačena efektivnější tovární výrobou, proto nemá smysl se jí dále věnovat. Za počátek moderního průmyslového růstu v habsburské monarchii dnešní historici považují 20. až 40. léta 19. století, s dovršením zhruba v 70. a 80. letech.¹³ Od poloviny století dochází u nás ke skutečnému rozmachu průmyslové revoluce a vzniku kapitalistické ekonomiky. Navzdory tomu, že náš rozvoj byl brzděn existencí dvou národních společností, české a německé, a že ekonomický význam Rakousko-Uherska ve 2. polovině 19. století v rámci Evropy klesal, dokázali jsme i v těchto podmínkách obstát. České země se staly do konce století průmyslově nejrozvinutější oblastí monarchie, především díky úspěchům v textilním, strojírenském, sklářském,

¹³ Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny země koruny české – XII.a 1860-1890, str. 399

potravinářském průmyslu a také v těžbě uhlí a železa.¹⁴

Nástup průmyslové revoluce, přestože s časovým zpožděním, proběhl stejně jako v Anglii, tedy zaváděním strojů do textilní výroby, kde byla mechanizace nejjednodušší. Textilní průmysl, který se u nás soustředil především v pohraničních oblastech na severu země, měl z počátku vedoucí postavení v ekonomice. Ve 2. polovině století došlo k „*historické výměně pozic mezi tzv. vůdčími a strategickými průmysly.*“¹⁵ Hlavními odvětvími se stal především strojírenský, chemický, elektrotechnický průmysl a s tím spojená těžba uhlí, železa a oceli. Tato nová střediska často našla vhodné podmínky ke vzniku uvnitř do té doby zemědělských krajů. Díky parnímu stroji totiž nebyla průmyslová výroba nadále závislá na strmých vodních tocích jako zdrojích energie a mohla se rozvíjet i mimo horské oblasti. „*Parní stroj jako symbol průmyslové revoluce zůstal hlavním zdrojem energie i po celé období let 1860-1890. Výkon parních strojů instalovaných v českých zemích se v letech 1852-1902 zvýšil 86násobně.*“¹⁶ Aby mohla domácí výroba konkurovat levnému a kvalitnímu zboží ze zahraničí, byl nutný rozvoj strojírenství. To pak mohlo zásobovat továrny potřebnými stroji, pracovními i parními. Tato skutečnost, společně s potřebami kapitalistického trhu, kladla nároky na budování kvalitnější a rychlejší dopravní infrastruktury, což opětovně kladlo nároky na těžbu a zpracování železa i uhlí. Pro tuto dobu byly klíčové parostrojní železnice. První železniční tratě byly postaveny již ve 30. letech 19. století, základní síť pak vybudována mezi lety 1850 a 1875. Tím byla překonána do té doby neefektivní silniční, vodní a koněspřežná doprava. Díky železničnímu rozvoji došlo ke zrychlení oběhu osob i zboží a hlavně k propojení sítě trhů, tím napomohl k růstu mnoha průmyslových odvětví.¹⁷

V rámci českých zemí měla význačné postavení samozřejmě Praha, platila za druhé největší středisko strojírenství v Rakousku. Do konce 19. století upevnila také své postavení jako centrum politické, obchodní a kulturní. Významný byl i pražský rozvoj peněžnictví, bankovníctví nebo školství. Růst a postavení Prahy umocňovalo její napojení na středočeský kraj, především na kamenouhelné Kladensko a železářské Poberounčí.

14 Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny zemí koruny české – XII.a 1860-1890, str. 394-398

15 Jindra, Z., Jakubec, I. a kol.: Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie, str. 15

16 Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny zemí koruny české – XII.a 1860-1890, str. 417

17 Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny zemí koruny české – XII.a 1860-1890, str. 425-426

Společně tak vytvořily silný a prosperující ekonomický celek. Vnitřní Praha, původně ta část, která byla skrytá za městskými hradbami, zůstávala městem řemeslníků a živnostníků. V roce 1866 rozhodl císař František Josef I. o zbourání pražských hradeb, k čemuž došlo poté mezi lety 1870 a 1878. To umožnilo zrychlení růstu Prahy, jelikož do té doby každý majitel domu v určitém okruhu od hradeb musel podepsat tzv. revers na zbourání¹⁸, kterým souhlasil se zbouráním svého domu, kdykoliv by si to vojenské velitelství z nutnosti vyžádalo. Největší měrou se na růstu Prahy podílely její předměstí, v 50. a 60. letech se jednalo především o Karlín a Smíchov.¹⁹ Zde se soustředilo nejvíce dělnického obyvatelstva do velkého počtu nově zakládaných továren. Za rychlý růst tyto předměstí vděčily převážně přistěhovalcům. Díky svým nádražím a přístavištím byla Praha skvěle uzpůsobená pro obchodování, ať už se jednalo o dovoz surovin k průmyslovému zpracování či potravin pro spotřebu nebo o vývoz průmyslových výrobků.

Až do nástupu industrializace měl samozřejmě stále převahu zemědělský ráz společnosti. Ani poté však neztratilo zemědělství na důležitosti. Nejvyšší podíl zaměstnaných osob byl v zemědělství, ač se stále klesající tendencí, až do počátku 20. století. Některé změny vedoucí k budoucímu vzniku kapitalistického zemědělství se udály již během 18. století, především v poslední třetině. Například Marie Terezie se snažila o rozdělení panské půdy ve prospěch chudších obyvatel, ale mnohem významnější byla reforma Josefa II, jejího syna a nástupce. „*Dne 1. září 1781 byly vydány patenty upravující soudnictví poddaných (zákaz trestání bez předchozího výslechu) a 1. října téhož roku vyšel patent o zrušení nevolnictví (osobního poddanství, člověčenství, Leibeigenschaft), na která navázala řada císařských nařízení. Patent zaručoval osobní svobodu, volnost pohybu, stěhování, možnost ženit se a vdávat, dávat děti na řemeslo a na studia.*“²⁰ Bylo také umožněno volně nakládat s půdou, pokud k ní dotyčný člověk měl vlastnické právo. Poddanství jako takové, se svými peněžními, naturálními a robotními povinnostmi však nadále přetrvávalo. I tak došlo k obrovskému hospodářskému uvolnění, díky němuž bylo snazší a žádanější produkovat statky nad rámec vlastní spotřeby, tedy pro trh. Také byla nově umožněna mobilita obyvatelstva, bez které by nebyla možná pozdější urbanizace a stěhování do oblastí tovární výroby. Ke zrušení poddanství došlo později zákonem ze dne 7. září 1848, kdy pod tlakem revolučních událostí v habsburské monarchii byly odstraněny

18 Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny zemí koruny české – XII.a 1860-1890, str. 536

19 Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 142

20 Jindra, Z., Jakubec, I. a kol.: Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie, str. 146

zbytky feudálních pout, včetně vrchnostenských práv a privilegií, kterými byly poddaní zatíženi. Přesto si však šlechta dokázala udržet lepší postavení, plynoucí především z jejich majetku. Byl to právě šlechtický velkostatek, který byl v první fázi průmyslové revoluce a kapitalismu nositelem nových zemědělských trendů a inovací.²¹

Od této doby se již nedá mluvit o vyložené agrárních oblastech, kapitalistická výroba a průmysl, především potravinářský a zpracovatelský, pokud mluvíme o krajích se zemědělským zaměřením, se rozšířili téměř všude po našem území. Mluvíme tedy o tzv. kapitalistickém zemědělství. Ve spojení s agrární revolucí docházelo k zintenzivnění výroby, díky lepším pěstitelským postupům, jako byl přechod od trojhonného osevu na střídavý, či novým strojům a náčiní, případně hnojiv a podobně. Přechod na střídavé hospodářství zabral rolnictvu nějaký čas, od 70. let 19. století již bylo všeobecně přijímáno. Spočívalo v tom, že se pěstovaly různé plodiny jdoucí za sebou v promyšleném řádu tak, aby každá plodina zajistila ideální podmínky pro tu následující. Nejrozšířenějším postupem osevu se stal: 1. jetel, 2. pšenice, 3. okopanina. Úhor, do té doby hlavní prvek zvyšující produktivitu zemědělské půdy, byl nahrazen lepšími hnojivy a kultivací půdy. Prosadilo se pěstování okopanin, jako jsou například brambory, jedna z nejvýznamnějších potravin lidu, nebo cukrové řepy, díky které u nás vyrostl úspěšný cukrovarnický průmysl, a obilovin, ze kterých se hodně pěstovala pšenice, jelikož vynášela zisky.²²

Potravinářský průmysl obecně patřil mezi nejrychleji se rozvíjející odvětví, měl jeden z největších podílů na celkové produkci našich zemí. Významně se tedy podílel i na zahraničním exportu. Například v produkci cukru jsme se dokonce v rámci Evropy dostali na první místo, můžeme tak o přelomu 60. a 70. let mluvit jako o zlatém věku cukrovarnictví.²³ V této době se cukrovarnictví stalo majoritním sektorem našeho potravinářského a zpracovatelského průmyslu. Dokázali se v něm ve velké míře prosadit čeští podnikatelé a výrobci, kteří zde investovali svůj kapitál. Zároveň ale bylo cukrovarnictví silně spojeno se šlechtickými velkostatkami: až tři čtvrtiny veškeré osevné plochy cukrovky v roce 1858 spadalo pod tyto velkostatky.²⁴ Takovým případem je i mnou

21 Jindra, Z., Jakubec, I. a kol.: Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie, str. 149

22 Jindra, Z., Jakubec, I. a kol.: Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie, str. 147-149

23 Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny země koruny české – XII.a 1860-1890, str. 416

24 Jindra, Z., Jakubec, I. a kol.: Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie, str. 48

sledovaná oblast Dolních Beřkovic ve farnosti Vliněves, kde se nacházel velkostatek rodu Lobkowiczů, díky kterému jeho okolí vzkvétalo. Na jeho bližší popis bude místo v pozdějších kapitolách. Význam cukrovarnictví byl opravdu značný. Díky až desetinásobnému zvětšení osevní plochy během 3. třetiny století dostalo se mnoha lidem v zemědělských oblastech pracovních příležitostí. Vysoká poptávka po cukru nutila k rozšiřování výroby a k zavádění nových technologií, jako byly různé pracovní stroje a parní kotle. Znovu tedy docházelo k impulsům zvýšení produkce těchto strojů tuzemskou výrobou, ve prospěch průmyslu strojírenského a ke konci století elektrotechnickému. Také průmysl chemický z této situace těžil, jelikož rostla i poptávka po účinnějších hnojivech. Mezi roky 1853 a 1873 vzrostl počet cukrovarů na našem území z 46 na 164.²⁵ Nesmíme zapomínat ani na další významná odvětví tohoto průmyslu. Přestože cukrovarnictví mělo podíl patrně největší, nebylo jediným. Náš zemědělsko-potravinářský průmysl vyrostl mimo jiné také z velké části na pivovarnictví, sladovnictví, lihovarnictví a mlynářství.

Živočišná výroba, u nás zaměřená hlavně na mléčnou a masnou produkci, dosáhla také vyššího stupně efektivnosti. Na rozdíl od rostlinné výroby má výhodu v tom, že není závislá na klimatických podmínkách, proto se může vyvarovat výkyvů. Spotřeba masa byla historicky nejvyšší na konci středověku, poté strmě klesala. Během 19. století i u nás docházelo k opětovné a rychle rostoucí jak produkci tak spotřebě masa. Mezi roky 1846 a 1869 se produkce masa přepočítaná na obyvatele zvedla o 50,4 % u hovězího a o 24,3 % u vepřového. Produkce mléka také zaznamenala nárůst o 34 %. Stejně tak rostl chov koz i drůbeže, zatímco u ovcí postupně po 40. letech 19. století klesal.²⁶

Je třeba také zmínit negativní stránky rychle rostoucího hospodářství. Období 60. a 70. let, tedy období kapitalistické zakladatelské horečky neboli gründerství, kdy se zakládaly akciové společnosti jako o závod, postihla v roce 1873 světová hospodářská krize. Tu způsobila panika na vídeňské burze a spekulování s akciemi, které byly uměle vyneseny nad svou skutečnou hodnotu. Došlo tak k omezení hospodářského růstu i objemu výroby. Nejvíce postižena byla odvětví, ve kterých se hodně spekuluje, jako je železářství. Řetězovou reakcí byla postupně zasažena i ostatní odvětví, jako těžba uhlí či strojírnoství (například cena akcií významné karlínské Daňkovy strojírny poklesla o 62 %).²⁷ Zapojení

25 Jindra, Z., Jakubec, I. a kol.: Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie, str. 48-49

26 Jindra, Z., Jakubec, I. a kol.: Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie, str. 165 a 176

27 Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny zemí koruny české – XII.a 1860-1890, str.

do světového trhu nepřinášelo jen výhody v podobě odbytišť pro domácí zboží, díky němu nás kromě světové hospodářské krize postihla téměř současně i krize agrární, která zasáhla v 80. letech. Pochopitelně největší dopad měla na zemědělství, obzvláště na obilnářství, jelikož nás zaplavilo americké levné obilí (spolu s dalšími potravinami), kterému ne každý producent dokázal konkurovat. Naše zemědělství se tak začalo více orientovat na pěstování technických plodin, které se daly využít v potravinářském průmyslu. Takovou plodinou, jak jsme si již řekli v předchozích odstavcích, byla například cukrová řepa, avšak i průmysl cukrovarnický mohl upadnout do krize, jako se to stalo v 80. či později v 90. letech. Tyto krize podpořily jev, který se označuje jako „útěk z venkova“, který vysvětlím v následující podkapitole.

II. 2. Kontext demografický a sociální

Vývoj a změny v hospodářské oblasti přinesly také mnoho proměn společnosti, které se odrazily ve zdravotním stavu lidí, ty však ještě zde budu opomíjet, abych je mohl vysvětlit v následující kapitole. Tato podkapitola se zaměřuje spíše na změny v životním stylu. Jak bylo řečeno v úvodní části, industrializace představuje postupný přechod z tradiční agrární společnosti na společnost průmyslovou. To samozřejmě obsahuje také přesuny obyvatel z venkova do měst, jelikož právě ve městech se soustředilo nejvíce průmyslové výroby a podniků, které potřebovaly zaplnit své pracovní pozice. Hospodářská krize tento proces ještě urychlila, neboť likvidovala malé a neefektivní zemědělce, kteří museli pod tlakem okolností odcházet do měst a továren. Tento aspekt urbanizace, výše zmíněný útěk z venkova, prudce zrychlil v době agrární krize 80. let.²⁸ Především z chudých a zaostávajících krajů utíkalo zemědělské obyvatelstvo do center tovární výroby. Pro 19. století a demografickou skladbu obyvatelstva byla ještě více důležitá emigrace do zahraničí. Ta se u nás začala projevovat zhruba od 30. let, od 50. let se stala emigrace masovou. Nejprve lidé odcházeli do okolních zemí habsburské monarchie, po zdokonalení způsobů dopravy pak také ve velké míře do USA a Kanady.

Pro sledované období je dalším velice významným jevem tzv. demografická revoluce, též označovaná jako demografický či velký přechod, který vysvětluje ohromný nárůst populace, v důsledku změny v úmrtnostních poměrech a reprodukčního chování (v

405-407

28 Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 192

Anglii od poloviny 18. století, v západní a střední Evropě od 19. století).²⁹ Starý demografický režim, který se vyznačoval vysokou mírou porodnosti (natality) a úmrtnosti (mortality), nyní přecházel v nový režim s nízkými hodnotami těchto demografických ukazatelů. Pro celé 19. století je charakteristický růst obyvatelstva, umožněný především ekonomickým a hospodářským vzestupem, který omezil výskyt existenčních a demografických krizí typických pro starý režim. Nadprodukce potravin v zemědělství umožnila zásobování průmyslového sektoru, který by se jinak nemohl sám uživit. Průměrný roční růst byl 6,8 promile, což je jedna z nejvyšších hodnot v naší historii.³⁰ Založení rodiny bylo podmíněno ekonomickou soběstačností manželského páru. Proto například v krajích, kde se zpočátku rozmohla protoindustrializace a přinesla nové zdroje obživy, docházelo k nárůstu porodnosti, v důsledku zvyšující se sňatečnosti. Za prvé si mohla rodina dovolit více dětí doma, za druhé děti se na výrobě podílely taktéž již od útlého věku, čímž přinášely dodatečný příjem rodičům. Efektivnější tovární výroba nakonec zvítězila a lidé museli hledat práci tam.

Zásadním rozdílem, který do rodinného života přinesla průmyslová revoluce, bylo prostředí zaměstnání u zproletarizovaného obyvatelstva. Výdělečná činnost se již neodehrávala v domácnosti či na svém pozemku, rodiče nyní museli chodit do zcela nového továrního prostředí, odděleného od bydliště. To samé platilo i pro děti, jelikož v té době bylo stále zcela běžné zaměstnávání dětí. Obzvláště v prvních fázích průmyslové revoluce byl určitý trend zaměstnávat celé rodiny, nízké mzdy žen a dětí umožnily kapitalistům rozvoj jejich továren. Z tohoto důvodu vznikaly kolem velkých továren obytné osady pro dělnictvo. Takové prostředí, uvnitř a kolem továrny, samozřejmě nebylo zdravé a životu prospěšné. Ani dělnické činžovní domy, které vznikaly od posledních dekád 19. století neposkytovaly ideální podmínky pro život, jednalo se často o malé, temné a přeplněné byty, které naopak poskytovaly ideální podmínky pro šíření nemocí. V tomto ohledu měl život na venkově výhodu. Lidé, přestože někteří chodili pracovat do průmyslových podniků i zde, nežili v těsných dělnických koloniích městského typu. Továrny často sloužily spíše potravinářským účelům než těžkému průmyslu, kde bylo prostředí více nebezpečné.

29 Jindra, Z., Jakubec, I. a kol.: Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie, str. 19

30 Fialová, L., Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Musil, J., Stloukal, M.: Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 142

Ženy pracující jako tovární dělnice si mohly nově přijít i na vlastní mzdu. V pozdějších fázích průmyslové revoluce začínalo však převažovat přesvědčení, že místo ženy je v domácnosti. To bylo také umocněno přejímáním idejí a životního stylu měšťanských elit dělnickou třídou. Postupem času se přecházelo k pojetí otce jako jediného živitele rodiny. Velká část žen, převážně vdovy či svobodné matky, však běžně v továrnách pracovaly. V chudších rodinách samozřejmě byly nuceny pracovat i manželky. Je třeba zmínit, že se ženám otevíraly i jiné pracovní příležitosti, než jen v továrnách. Zaujímal například mnoho úřednických pozic či funkce v pomalu vzrůstajícím sektoru služeb. Vzrůstající kariérní možnosti žen měly přímý dopad na mateřství a výchovu dětí. Pracovní podmínky dělnické třídy obecně nebyly dobré, ještě v 60. a 70. letech nebyla dostatečná legislativa, která by tyto podmínky zlepšovala či upravovala. Dělníci a dělnice museli pracovat ve špinavém prostředí, s nedostatkem bezpečnostních opatření a navíc s extrémní délkou denní pracovní doby, která se pohybovala mezi 11 a 14 hodinami. Živnostenský řád z roku 1860 zakázal v továrnách nad 20 zaměstnanců (nevztahoval se však na výrobu řemeslnickou a zemědělskou) práci dětí pod 10 let. Pro děti mladší 14 let stanovil maximální délku pracovní doby na 10 hodin denně a pro děti mladší 16 let na 12 hodin. Zakázal také noční práci dětí pod 16 let.³¹ Od konce 80. let dosáhlo již dělnictvo lepší organizovanosti a začalo si vynucovat lepší podmínky u svých zaměstnavatelů, především co se pracovní doby a mzdy týče. Ne vždy se tyto podmínky ovšem dodržovaly. Novela živnostenského zákona roku 1885 pak znovu zkrátila pracovní dobu u dětí ve věku 12 až 14 let na 8 hodin denně, u dospělých na 11 hodin denně a práci v továrnách pro děti do 14 let zakázala úplně. Byla také zavedena živnostenská inspekce, která měla na dodržování těchto pravidel dohlížet. Také bylo konečně zaváděno nemocenské a úrazové pojištění. Příspěvky dělníků byly povinné a z nich se poté čerpaly výdaje na pokrytí nákladů spojených s nebezpečným zaměstnáním, především ve velkých továrnách.³² Od roku 1888 bylo zaměstnancům v průmyslu, živnosti či obchodu poskytováno ambulanti pojištění a nemocenská podpora ve výši 60 % obvyklé denní mzdy. Stejně tak pobírali důchod v případě zranění a neschopnosti dále vykonávat zaměstnání. V případě úmrtí pobírala část tohoto důchodu vdova a její děti. *„Ve všech demografických údajích se ocitla dělnická populace značně pod průměrem, pokud se týče nemocnosti, úrazovosti, průměrného věku či způsobilosti k vojenské službě. Nedůstojné prostředí, v němž se*

31 Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny zemí koruny české – XII.a 1860-1890, str. 450

32 Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny zemí koruny české – XII.a 1860-1890 452-453

dělníci, dělnice a jejich děti pohybovali, vedlo v této sociální skupině i k morálnímu marasmu. ³³ U této třídy tedy lze naléznout také vyšší podíl domácího násilí, nemanželských dětí (u nichž byla mimochodem i mnohem vyšší úmrtnost), nesezdaných soužití či kriminality obecně.

O populaci 18. a 19. století, obecně i o populaci starého demografického režimu, mluvíme jako o populaci progresivní. To znamená, že nejvíce lidí se nacházelo v nižších věkových skupinách, s přibývajícím věkem klesal počet osob. Struktura měla podobu jakési pyramidy. Celou třetinu obyvatelstva tvořila skupina dětí do 15 let, zatímco lidé nad 50 let představovali pouhou desetinu.³⁴ V dobových konskripcích byla trvale zjišťována převaha žen nad muži o zhruba 10 %, což je vzhledem k náborům mužů do armády pochopitelné. Velký počet dětí a mladých lidí se dá vysvětlit především tím, že zatím neexistovalo žádné plánované rodičovství. Reprodukce fungovala na tzv. přirozené plodnosti, kdy se páry neomezovaly počtem již narozených dětí. Žena za svůj život mohla v průměru podstoupit zhruba 6-9 porodů, což způsobovalo vyšší riziko úmrtí při porodu. Pro mnou sledované období byla typická již o něco nižší čísla. Odrážela se samozřejmě v tom, v jakém věku žena do manželství vstupovala a jak dlouho manželství vydrželo. Pokles plodnosti, charakteristický pro nový demografický režim, se ve velké míře projevil v severozápadní Evropě, mimo jiné v důsledku zdokonalení antikoncepčních metod, předtím se využívaly například velmi primitivní a riskantní potraty, od poslední dekády 19. století, vyjma Francie, kde byl pokles evidentní již dříve.³⁵ Přesný mezník tohoto poklesu není jednoduché určit, křivka vždy vykazovala poklesy a vzestupy, od poslední čtvrtiny 19. století ovšem začala klesat téměř ve všech průmyslově vyspělých zemích Evropy. Postupné snižující se tendence byly znát i u nás před koncem 19. století. U městského obyvatelstva v Praze je menší počet členů v rodině znatelný již od 60. let 19. století, ve středních Čechách od let 80.³⁶ Druhým faktorem, který působil tlak na snižování porodnosti i sňatečnosti, je snižování úmrtnosti celé populace, obzvlášť té dětské, v důsledku lepšího ekonomického zabezpečení, hygieny, pokroku v medicíně a rozšíření informací o přenosu nemocí. Čím více dětí přežívalo, tím méně si jich rodina mohla dovolit, vysokou mortalitu už nebylo

33 Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny zemí koruny české – XII.a 1860-1890, str. 451

34 Fialová, L., Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Musil, J., Stloukal, M.: Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 155

35 Goody, J.: Proměny rodiny v evropské historii, str. 158

36 Fialová, L., Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Musil, J., Stloukal, M.: Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 170

třeba vyrovnávat vysokou natalitou. Třetím faktorem je rozšíření ženské práce mimo domov, která se ne vždy dala vhodně spojit s mateřstvím. Sňatkový věk se zvyšoval, sňatky se odkládaly, trvale rostl počet žen, které zůstaly svobodné. Se zvyšujícím se sňatkovým věkem zároveň klesal počet žen, které by byly v období fyziologické plodnosti v manželství, což opětovně snižovalo celkovou plodnost, na druhou stranu zas zvyšovalo plodnost nemanželskou. Nesmíme opomenout ani sekularizační tendence a oslabující se vliv náboženského cítění. Od 60. let bylo u nás možné uzavírat civilní sňatky. Reprodukce, stejně tak rodina jako celek, se postupně z náboženských pout vyvazovala, to umožnilo individuální možnost plánování a rozhodování. Na venkově se ovšem římskokatolická církev a její vliv udrželi déle.

Nový prvek, který se v této době také podílel na transformaci společnosti, životního řádu, výchově dětí a snížení jejich úmrtnosti, bylo zavádění povinné školní docházky. Od 70. let začalo být vzdělání dostupné téměř všem ve vyspělejších částech Evropy. Denní vzdělávání bylo v rozporu s dětskou prací, což také přispívalo k omezování jejich ekonomických činností. Ztráta ekonomického přínosu působila další tlak na omezování počtu dětí v rodině. Přínosy z dodatečného dítěte se snižovaly, zatímco náklady na něj rostly. Školní docházka byla povinná od roku 1774, kdy vešlo v platnost tereziánské školní zřízení. Ještě v polovině 19. století nebyla však úroveň základního vzdělání dostatečná. Hasnerův zákon z roku 1883 poté ustavil systém založený na pětileté obecné škole, kterou navštěvovaly chlapci i dívky. Děti předškolního věku většinou zůstávaly doma s matkou.

III. Zdravotní stav a úmrtnost

Průměrná délka lidského života ve starém demografickém režimu se pohybovala přibližně v rozmezí 25 až 35 let. To je z dnešního pohledu nepředstavitelná hodnota, způsobená vysokou dětskou úmrtností. Během první poloviny 19. století se v nejvyspělejších zemích Evropy podařilo zvýšit průměrnou délku života na 40 let.³⁷ Starý demografický režim je však pojem velice časově obsáhlý, tedy rozmezí 25 až 35 let, které nacházíme u Livi Bacciho může posloužit spíše pro ilustraci toho, jak krátký život dříve byl. Jedná se pouze o místně odlišné odhady. V knize Dějiny lékařství českých zemích³⁸

³⁷ Livi Bacci, M.: Populace v evropské historii, str. 76

³⁸ Svobodný, P., Hlaváčková, L.: Dějiny lékařství v českých zemích, str. 90

nacházíme pro druhou polovinu 18. století hodnotu průměrné délky života 25 až 28 let, pro polovinu 19. století zhruba 30 až 33 let. Po vyřazení úmrtí dětí do 15 let, které tvořily ve starém režimu i v mnou sledovaném období největší část zemřelých, udávají naději lidského dožití na 54 až 57 let, což je ve srovnání s dnešními poměry stále hodnota nízká.

Mezi hlavní demografické brzdy starého režimu patřil tzv. „syndrom zaostalosti“, který v sobě zahrnoval kombinaci materiální chudoby a nedostatek informací o základní hygieně a přenosu nemocí, případně jejich léčbě.³⁹ Během 19. století se tento syndrom podařilo prolomit, částečně také díky rostoucím zdrojům připadajících na osobu. Došlo ke zlepšení obydlí, které bylo pevnější a kompaktnější (což omezilo výskyt nevíтанých hostů v domácnosti jako jsou krysy přenášející choroby), izolovanější, lépe provzdušněné. Ošacení se zkvalitnilo, dopřálo lidem lepší podporu organismu během chladných období. Kvalitní strava byla pro mnoho rodin nedostupná v důsledku omezené finanční situace či v důsledku prostého faktu, že levná strava neměla dostatečné nutriční hodnoty k tomu, aby organismus mohl odolávat nákazám. Z hlediska informací a lékařských poznatků se postupně přicházelo na původce různých onemocnění. Docházelo k šíření hygienických opatření a zdravotnických postupů pro prevenci a boj s nemocemi.

Mezi další krize starého typu, které mimo syndrom zaostalosti způsobovaly velké výkyvy v úmrtnosti obyvatelstva, musíme zařadit také válečné pohromy a hladomory, které samozřejmě přinášely smrt samy o sobě, zároveň jsou pevně spojeny s výskytem epidemií, což jejich zničující vliv umocňovalo. V mnoha případech hladomorů dokonce propuknutí epidemie mělo na svědomí více životů než samotný hlad. Zhoršené životní podmínky způsobené těmito otřesy často lidi zaháněly do měst, do útulků, nemocnic, kde lidé hledali ochranu. Špatná hygiena a velká koncentrace lidí přinášela vhodné prostředí například pro šíření vší, které stály za jednou z nejhorších a nejtypičtějšých sociálních nemocí, vyrážkovým či skvrnitým tyfem. Díky kousnutí vší se přenáší mezi lidmi bleskovou rychlostí a často vyústil v epidemii. U nakaženého člověka se objevila vyrážka, vysoká horečka a ve třetím týdnu nemoci buď smrt na zástavu srdce nebo vyléčení. Smrtelnost této nemoci dosahovala až 20 %.⁴⁰

39 Livi Bacci, M.: Populace v evropské historii, str. 77

40 Livi Bacci, M.: Populace v evropské historii, str. 85

Většinu všech předčasných úmrtí způsobovaly infekční nemoci, přenášené z člověka na člověka vlivem mikrobů, jako jsou viry či bakterie. Odhady podílu infekčních onemocnění na celkové úmrtnosti činí pro rok 1873 přibližně 36 %. Mikroby se vyznačují velmi rychlou dobou střídání generací a zároveň vysokou adaptabilitou, díky tomu jsou schopné přežít v lidském organismu a dokonce i vytvářet rezistenci vůči lékům. Pokud člověk přijde do kontaktu s choroboplodným mikrobem a jeho imunita ho neochrání, dostane se mikrob do člověka, kde přežívá a množí se. Stejným způsobem pak funguje i přenos na další osoby. Zde jsou uvedeny čtyři základní způsoby přenosu chorob podle Livi Bacciho⁴¹: První častou formou jsou nemoci trávicí soustavy. Tyto choroby se přenášejí pomocí výkalů kontaminujících vodu, z důvodu absence či nedostatečné kanalizace. Kontaminované mohou být i potraviny, které lidé konzumují. Do této kategorie spadají tyfóvé horečky, úplavice, průjem či cholera. Způsobovaly často v lepším případě zdravotní komplikace, v horším a také častějším případě smrt. Druhou kategorií jsou nemoci přenášené vzduchem skrze dýchací ústrojí. Nemocní lidé vydechující nakažené částičky, pomocí kašláním, kýchním, ale i běžným mluvením, přenášejí tyto nemoci na ostatní osoby. Jedná se o černé neštovice, záškrt, tuberkulózu, chřipku i velmi smrtící, leč nepříliš častou nemoc, plicní variantu moru. Třetí skupina nemocí se přenáší přes rozmnožovací orgány. Tou neznámější v této době byl syfilis. Čtvrtou a poslední formou onemocnění jsou nemoci, které se šíří v důsledku činnosti hmyzu. Vši, blechy, klíšťata či komáři skrze přenesení krve, případně i tkáně, šíří nakažlivé mikroby mezi lidmi svým bodnutím nebo kousnutím. Může jít i o jinou zvěř, než jen hmyz. Například hlodavci mohou být zdrojem propuknutí morové nákazy, která se v nich udržovala endemicky. Mimo mor do této kategorie spadají i další závažné onemocnění, jako je tyfus, žlutá zimnice a malárie.

Dovolím si blíže charakterizovat tři z uvedených onemocnění, která měla na svědomí pravděpodobně nejvíce životů na našem území v 19. století. První z těchto nemocí jsou černé (pravé) neštovice. K jejímu rozšíření v Evropě docházelo od 17. a 18. století, pravděpodobně existovala již dříve, ale teprve s rostoucími městy a jejich obyvatelstvem dosáhla své ničivé síly. Narozdíl od tyfu se přenáší přímo z člověka na člověka, nepotřebuje žádného přenašeče. Každý, kdo prodělá neštovice a přežije, se stává poté imunním. Epidemie neštovic se objevovaly vždy ve vlnách, když se v dané oblasti nahromadilo dost dětí, které ještě imunní nebyly. Z tohoto důvodu byly považovány neštovice za dětskou nemoc, avšak pokud došlo k propuknutí například tam, kde se

41 Livi Bacci, M.: Populace v evropské historii, str. 80

neštovice do té doby nevyskytly, způsobila nemoc velké demografické ztráty u všech věkových kategorií obyvatel. Například mezi lety 1796 a 1802 zemřelo na neštovice v českých zemích 106 391 osob.⁴² I v případě, že člověk neštovice přežil, zůstaly mu často viditelné jizvy po celém těle nebo se objevila dokonce i slepota.

Novou nemocí, se kterou obyvatelé Evropy neměli do té doby zkušenost, byla z Asie pocházející cholera. Epidemie této nemoci se vyskytovaly od roku 1832 v ničivých vlnách až zhruba do poloviny 70. let. V té době již byla medicína a znalosti ohledně hygienických postupů alespoň na takové úrovni, že se podařilo zamezit dalším velkým otřesům. Jednou z cest, jak se vyvarovat onemocnění cholerou, je totiž pravidelné mytí rukou, což se z počátku ne všude důsledně dodržovalo. Dalšími cestami je přenos přes fekáliemi infikovanou pitnou vodu či skrze potraviny. Společně s tyfem tvořila zhoubnou kombinaci postihující podvyživené obyvatelstvo, žijící ve špatných hygienických podmínkách během válek a hladomorů. Při boji s touto nemocí vznikaly u nás i tzv. cholerové nemocnice – ústavy, sloužící k izolaci nakažených lidí.

Tuberkulóza, dříve vystupující pod názvy jako souchotiny, suchý kašel, zápal plic nebo úbytě (u kterých však odborníci nedocházejí k jednotnému názoru, zda skutečně označovaly stejnou nemoc), zabíjela ve druhé polovině 19. století pravidelně přes 30 000 lidí ročně, což představovalo sedminu všech úmrtí, až do 90. let.⁴³ Nejčastěji se objevovala její plicní forma, projevující se silným kašlem, chrlení krve, horečkou, pocením a ztrátou tělesné váhy. Přenáší se vzduchem například kašláním a kýčáním mezi lidmi. Proto se také velmi často vyskytovala u továrního dělnictva, které bylo neustále v blízkém kontaktu s ostatními, ať již v samotné továrně nebo v přeplněných příbytcích. Ze stejného důvodu byla brána jako jedna z hlavních sociálních nemocí, jelikož se vyskytovala během krizí a u chudých lidí, kteří se koncentrovali například v chudobincích. Nejvyšší úmrtnost na tuberkulózu nacházíme až v posledním desetiletí 19. století, kdy řádila obzvláště v Praze. Problémem tuberkulózy bylo také to, že veřejnost, včetně mnoha lékařů, ji nebrala jako nemoc infekční, tedy nakažlivou, navzdory tomu, že Robert Koch v roce 1882 objevil bacil způsobující toto onemocnění. Hygienická a preventivní opatření tak lidé přijímali pouze pomalu.

42 Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 71

43 Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 132

Přestože populace jako celek po 19. století rostla, některé části Čech se tomu vymykaly. Především v zaostávajících oblastech na jihu růst stagnoval již od 18. století, což bylo ještě více umocněno vystěhovalectvím z těchto lokalit. Stejně tak stagnoval přirozený přírůstek v některých městech. Růst měst zajišťoval trvalý příliv přistěhovalců, které sem lákaly pracovní příležitosti. Stejným případem byla také Praha. Města, přestože mnohá prosperující, měla totiž zpravidla horší úmrtnostní poměry než venkov.⁴⁴ V rychle rostoucích průmyslových městech, jak jsem již v práci zmiňoval, se z počátku nedbalo na životní poměry obyvatel a jejich zdraví. Problémy s životem ve městech však nesouvisely jen s průmyslovou výrobou a špatnými pracovními podmínkami. Na zvýšené úmrtnosti se zde podílela také mnohem větší hustota zalidnění. To umožňovalo lepší a rychlejší přenos nemocí mezi lidmi. Městské tovární dělnictvo se muselo potýkat se zoufalými stravovacími a bytovými poměry. Nejčastější dělnickou stravou byly brambory, nejčastější bytovou situací byly tovární kolonie v okolí továrny nebo malé, temné a často přeplněné činžovní domy, vznikající od konce 19. století. Samostatná a čistá domácnost, s dostatečným vybavením a soukromím byla pro většinu dělnických rodin nedosažitelná. Vzhledem k namáhavé a vyčerpávající práci, která ještě na počátku mnou sledovaného období nepodléhala žádné omezující legislativě ve smyslu zajištění bezpečnosti, hygieny a délky pracovní doby, se dělnická výkonnost snižovala s věkem poměrně rychle. Nejproduktivnější bývali kolem 25 a 35 let, od 40 let se už nacházeli za svým zenitem.⁴⁵ Společně s výkonností dělníka klesala během doby i jeho mzda, která se stále více přibližovala mzdě dětské, tedy velice nízké.

Obyvatelstvo českých zemí na tom nebylo v mezinárodním měřítku příliš dobře co se týče zdravotního stavu. Úmrtnost se držela poměrně stabilně na vysoké hodnotě mezi 28 a 30 promile až do konce 70. let.⁴⁶ Vyššího věku se zpravidla dožívalo více mužů než žen, navíc existovala nadúmrtnost dívek a mladých žen⁴⁷, což je zajímavý poznatek vzhledem k tomu, že žen bylo celkově o 10 % více než mužů, ale jak již bylo uvedeno, dá se to pravděpodobně přičítat odvodům mužů do armády a také nepřesné statistice obyvatelstva. O špatném zdravotním stavu svědčí údaje odvodních komisí, které nás informují o tom, že

44 Fialová, L., Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Musil, J., Stloukal, M.: Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 142

45 Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny zemí koruny české – XII.a 1860-1890, str. 451

46 Svobodný, P., Hlaváčková, L.: Dějiny lékařství v českých zemích, str. 120

47 Fialová, L., Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Musil, J., Stloukal, M.: Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 155 - 158

více než třetina branců v letech 1896/97 nebyla schopna vojenské služby z důvodu povšechné slabosti.⁴⁸ Velký podíl na těchto nezpůsobilých brancích měli tovární dělníci, kteří byli ve všech ukazatelích, co se týče nemocnosti, úrazovosti a způsobilosti ke službě, značně pod průměrem.⁴⁹

Jedním z nejvýznamnějších demografických ukazatelů kvality života a úmrtnostních poměrů populace je dětská úmrtnost. Ta tvořila většinou část celkového počtu úmrtí, především úmrtnost kojenecká, tedy dětí do jednoho roku života. Až čtvrtina živě narozených dětí umírala do jednoho roku života, do jednoho měsíce života pak přibližně jedna desetina.⁵⁰ Právě snížení dětské úmrtnosti vděčíme za to, že se průměrná naděje dožití zvýšila ze zhruba 30 let v polovině 19. století až na 73 let na konci století 20. Je třeba ovšem dodat, že největší skok nastal až ve 20. století, rozdíl mezi polovinou a koncem 19. století činil přibližně 10 let, což je i tak podstatné zlepšení oproti dřívějším poměrům. Stejně zlepšující se tendence nalézáme i v šanci dětí dožít se věku 15 let. Na konci 18. století se z narozených dětí dožilo 15 let pouze 45 až 50 %, zatímco na konci 19. století tuto šanci mělo již 66 %. Ke zlepšením sice docházelo, ale u dětské populace, především u kojenců, jen velmi pomalu. Přes čtvrtinu živě narozených dětí umíralo právě v kojeneckém věku až do poloviny 90. let.⁵¹ Hladomory a epidemie hubily především ty nejmenší, neměli totiž ještě dostatečně silný organismus na to, aby krizová období, popřípadě infekci přežili. Ještě více klíčovou roli v úmrtí malých dětí však patrně hrál nedostatek péče a hygieny. Pokud žena pracovala mimo domov v továrním prostředí, jen těžko mohla spojit své zaměstnání s péčí o děti. Manželky průmyslových dělníků nepracovaly v továrnách ve velkém zastoupení, vyjma brněnských a pražských textílek, odvíjelo se to však od majetkové situace rodiny. Musíme také přihlížet k faktu, že mnoho dělnických mužů a žen žilo jen v nesezdaném soužití a tyto ženy o to častěji pracovaly v továrnách, zároveň se v dělnických komunitách častěji rodily nemanželské děti, u kterých byla pravděpodobnost brzkého úmrtí vyšší, za předpokladu, že takové děti nebyly později dodatečně legitimizovány. Počet nemanželských dětí dosáhl svého vrcholu mezi lety 1810 – 1840, kdy činil 14 % ze všech narozených dětí. Od té doby mírně klesal, ve mnou sledovaném období klesl na 11 % v roce 1880. U těchto dětí se naděje na dožití prvního roku života pohybovala jen okolo 50 %.

48 Svobodný, P., Hlaváčková, L.: Dějiny lékařství v českých zemích, str. 122

49 Borovička, M., Kaše, J., Kučera, J., Bělina, P.: Velké dějiny země koruny české – XII.a 1860-1890, str. 451

50 Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 130

51 Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 203

S dětskou úmrtností je spojena i úmrtnost žen, především rodiček. Před nástupem plánovaného rodičovství, když žena rodila děti v rámci přirozené plodnosti, velký počet porodů následujících v nepřilíš dlouhé době po sobě silně zatěžoval matku. Pokud taková žena navíc pracovala, ať již v továrně městského či venkovského typu, stejně tak i v těžkých podmínkách klasického zemědělství, byla větší pravděpodobnost, že vyčerpáný organismus nemusí porod zvládnout. Pokud zemřela při porodu matka, velmi často následovalo i úmrtí dítěte. Stejně tak zdraví dítěte do určité míry závisí na zdraví jeho matky. Špatně stravovaná matka, sama již dost oslabená, neposkytne kvalitní výživu svému dítěti, jelikož neprodukuje dostatečně kvalitní mléko. Kojící žena má navíc i vyšší spotřebu energie. Obecně má kojení na přežití dítěte obrovský vliv. Imunita dětí po porodu není ještě dostatečně silná, potřebuje podporu v podobně mateřského mléka, které na rozdíl od různých náhražek, v té době navíc nekvalitních a spíše zdraví škodlivých, obsahuje biologicky aktivní látky, které budují obranyschopnost organismu před infekcí. Toto je také jedním z důvodů, proč nemanželské děti odložené do nalezinců čelily větší míře úmrtnosti. I dítě, které bylo od narození kojené, musí projít přes kritický okamžik odstavení od kojení, kdy se mu začíná podávat normální strava, u které je větší riziko, že byla infikována nějakým virem nebo bakterií. Pokud se z mateřského mléka přecházelo na podávání mléka zvířecího, bylo matkám doporučováno, aby tento přechod provedly v chladných dnech, kdy byla větší šance, že mléko zůstalo v nezkaženém stavu.

Nesmíme zapomenout zmínit i pokroky v medicíně, lékařské a vědecké objevy i hygienické postupy, které pozitivně přispěly k léčení nemocí a především k jejich prevenci. Velice přispěl rozvoj mikrobiologie a s ní spojené sérologie a imunologie. Robert Koch, výše zmíněný německý bakteriolog a imunolog, považovaný za zakladatele moderní bakteriologie, objevil kromě původce tuberkulózy také původ sněti slezinné i cholery.⁵² Zlepšení hygieny a lékařské péče ve většině městských centrech blahodárně působilo od 90. let. Úmrtnost dětské a dospělé populace ve městech, především v oblastech těžkého průmyslu, byla stále vysoká. Přesto se díky asanaci měst podařilo zlepšit životní podmínky a tak snížit podíl infekčních onemocnění na úmrtnosti. Problém tehdejšího lékařství spočíval v nedostatku informací, proto i banální onemocnění mělo často těžký průběh nebo skončilo smrtí člověka. Stejně tomu bylo i s úrazy. Neznalost anatomie lidského těla znemožňovala napravení zlomenin nebo jakékoliv pokročilejší operace. Mnoho lidí se po úrazu zmrzačilo na zbytek života.

⁵² Svobodný, P., Hlaváčková, L.: Dějiny lékařství v českých zemích, str. 142

System zdravotní správy u nás vyrostl ze zásad osvícenského absolutismu ještě v 18. století. V polovině století byl vydán Generální zdravotní řád, podle kterého se zakládaly zemské zdravotní komise a určovaly povinnosti zdravotníků a lékařů. Začala se také budovat a rozšiřovat zdravotnická zařízení, jež pečovala o zdraví obyvatel. Lékaři se objevovali spíše ve větších městech, jelikož na venkově by neměli šanci se uživit. Na venkově pomáhali lidem pouze ranlékaři. Problémem však byla nedůvěra a špatná zkušenost lidí s lékařskou pomocí, proto především na venkově lékaře přivolávali teprve až v krajních situacích, kdy už nebylo pacientovi pomoci, pokud byl vůbec v okolí nějaký dostupný. K porodům se lékaři přivolávali jen pokud bylo třeba použít nějaké nástroje, například při silném krvácení matky. Teprve až na přelomu 19. a 20. století se přítomnost lékaře při porodu stala běžnou věcí. Do té doby asistovaly jen porodní báby, které především na venkově pracovaly na základě tradic a obyčejů, přestože už od konce 18. století jim bylo nařízeno, aby se k vykonávání této činnosti podrobily patřičným zkouškám. Celorošský zdravotní zákon z roku 1870 zřídil instituce okresních, obecních a obvodních lékařů, nařizoval také hygienické a protiepidemické postupy.⁵³ V roce 1873 se nacházelo v Čechách 1019 lékařů, 549 ranlékařů, 4932 porodních bab. Do roku 1900 vzrostly počty lékařů na 2508, porodních bab na 5743, avšak ranlékařů ubylo na 118.⁵⁴

Objevy v medicíně postupně měnily pohled lidí na nemoci a lékařskou péči, i díky tomu začali lidé více dbát na svou hygienu a zdravotní stav se začal zlepšovat, s nejvýraznějším skok k lepšímu od 90. let 19. století. Od 70. let byly postupně objevovány původci různých nemocí a zároveň zjišťovány způsoby, jak se před nimi účinně bránit. Například díky antiseptickým prostředkům v chirurgii a porodnictví se podařilo zamezit zbytečným komplikacím a úmrtím během porodů, čímž se snížila úmrtnost rodiček. Ženy po porodu totiž často postihla tzv. horečka omladnic. Byla způsobována, lépe řečeno rozšiřována, nehygienickými postupy v porodnicích, kdy lékaři přecházeli od jedné pacientky ke druhé a nemyli si ruce, čímž mohli přenést infekci z nemocné matky na zdravou a tím zavinit její smrt. Dezinfekce vody ve studních pomocí vápna zase omezila přenos cholery. Některé důležité vynálezy přišly na světlo světa již v první polovině 19. století, jako byl stetoskop, nástroj k vyšetření a poslechu srdce či plic, nebo éterová narkóza, nezbytná pro rozvoj oboru chirurgie. Trvalo však mnoho let, než se jejich využití začalo přijímat v odborné i laické veřejnosti.

53 Šikulová, A.: Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v "dlouhém" 19. století (1785 – 1914), in: Historická Demografie č.35, str. 220

54 Svobodný, P., Hlaváčková, L.: Dějiny lékařství v českých zemích, str. 131

Na našem území podnítila velká epidemie neštovic z let 1799 a 1800 praktikování očkování, jeho rozšiřování mezi široké vrstvy mělo však pomalý průběh. Například už Marie Terezie, propagátorka reformy v různých odvětvích, stejně tak v lékařství, demonstrativně nechala očkovat své děti, aby ukázala veřejnosti, že mu mohou důvěřovat. V té době se jednalo teprve o očkování lymfou z pravých neštovic, což byla metoda známá již ve starověkém Orientu.⁵⁵ Anglický lékař v roce 1795 přišel s pokročilou vakcínou z kravských neštovic a výrazně přispěl k porážení této nemoci. Do roku 1813 se nechalo naočkovat přibližně 240 000 dětí, do roku 1829 šlo již o tři čtvrtiny všech dětí a poté od 30. let přes čtyři pětiny.⁵⁶ V letech 1872 a 1873, těsně před obdobím, které v analytické části budu zkoumat, proběhla jedna z posledních ničivých epidemií, která zabíjela nejenom lidi neočkované, ale také ty, od jejichž očkování uplynula již dlouhá doba. Tato epidemie podnítila zavedení povinného očkování a přeočkování školních dětí, díky čemuž se podařilo do nového století vstoupit bez ohrožení touto nemocí.

IV. Charakteristika farností, matrik a výzkumu

Jak bylo v průběhu teoretické části vysvětleno, moje práce se snaží pochopit a vysvětlit úmrtnostní poměry na českém území ve druhé polovině 19. století, konkrétně mezi roky 1876 a 1885. Předpokládá, že v pramenech budou k nalezení charakteristické rozdíly mezi čistě průmyslovou tovární oblastí a oblastí, která si i přes částečné zprůmyslnění udržela zemědělský ráz. Dá se tedy říci, že jde o rozdíly mezi městem, přestože Karlín v té době byl pouze předměstím, a venkovem. Farnost Karlín mi posloužila jako vzor průmyslové tovární oblasti. Byla centrem několika významných továren a společností, obzvláště strojírenskému průmyslu se zde dařilo, ale fungovaly zde i plynárny, elektrárny, továrny chemického i potravinářského průmyslu. Mezi nejznámější a zároveň nejdůležitější podniky můžeme uvést například Pražskou akciovou strojírnou, známou také jako Rustonka, podle jména svého zakladatele Josepha Johna Rustona. Dále Akciová společnost strojírnou, Breitfield, Daněk & spol, jež vznikla spojením strojírnou Breitfield a Evans, což byla jedna z prvních strojíren v českých zemích, a Daňkovy strojírnou, zvané Daňkovky. Významný podnik a zároveň člověk, který zde působil, byl František Křížík a jeho Elektrotechnický závod. Zasloužil se o osvětlení Prahy pomocí svých obloukových lamp a zavedení elektrických tramvají.

⁵⁵ Svobodný, P., Hlaváčková, L.: Dějiny lékařství v českých zemích, str. 91

⁵⁶ Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 72-73

Ve farnosti Vliněves, jež tvořily vsi Dolní Beřkovice, Vliněves, Křivenice, Posadovice a Podvlčí, vzkvétala zemědělská výroba napojená na rostoucí potravinářský průmysl, do kterého patrně spadala velká část živobytí místních obyvatel. Tato oblast těžila ze své polohy podél řeky Labe, která umožňovala propojení místního trhu s trhy vzdálenějšími. Jak dovoz potřebných surovin tak vývoz zpracovaného zboží nebo obchodních plodin proudil z velké části po této řece. Jak již víme, předpokladem prosperity a rozvoje průmyslu i obchodu byla v té době zejména železniční trať pro parostrojní lokomotivy, které se Dolní Beřkovice dočkaly po rozhodnutí nejvyšších říšských úřadů o podobě dráhy z Prahy do Drážďan v roce 1842.⁵⁷ Velkým přínosem pro celou tuto oblast byla existence dolnobeřkovického šlechtického statku. Zakladatel místní větve rodu Lobkowiczů, kníže Josef Lobkowicz, ovšem i jeho ostatní potomci, se staral jak o hospodářskou prosperitu tak o blahobyt svých zaměstnanců a místních obyvatel obecně. Rozvíjelo se zde mlynářství, pivovarnictví či lihovarnictví, což jsou přesně ta charakteristická odvětví kapitalistického zemědělského průmyslu v českých zemích té doby. Největší dominantou oblasti však byla produkce cukru a vyhlášeného vína.

Můj výzkumný vzorek se skládá z příslušníků římskokatolické církve. Po roce 1781, kdy byl vydán náboženský toleranční patent, zůstal nadále jediným veřejným a státním náboženstvím katolicismus. O opravdové svobodě náboženského vyznání se dá mluvit až po revoluci roku 1848, přesto se k římskokatolické církvi nadále hlásilo 95 % obyvatelstva.⁵⁸ V případě Karlína je třeba brát v úvahu, že se v něm nacházela i podstatná část židovského obyvatelstva. V roce 1869 se jednalo o 4 % z celkového počtu obyvatel, v roce 1910 již 11,3 %.⁵⁹

Církevní matriky jsou důležitým zdrojem informací pro studium demografických jevů. Mezi opatření Josefa II., díky kterým je naše badatelská činnost dnes podstatně jednodušší, patří nařízení z roku 1781, které prohlásilo matriky za veřejné listiny, poté byla v roce 1784 uložena povinnost správcům matrik pravidelně výpisy posílat státní správě a současně stejného roku i povinnost zapisovat do matrik podle jednotného vzoru, čímž byla vyřazena ohromná variabilita zápisu, jelikož do té doby nebyla předeepsána žádná konkrétní forma. Farář vedl tři samostatné knihy – knihy oddaných, narozených a zemřelých, z nichž

57 Tichý, K.: Od přívozu k cukrovaru, str. 343

58 Fialová, L., Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Musil, J., Stloukal, M.: Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 154

59 Vobořil, J.: Vlivní muži pražských předměstí – Komunální elity v Karlíně a Libni v letech 1861-1914, str. 48

ta poslední je zdrojem informací pro můj výzkum. Je v nich zapsáno datum úmrtí a pohřbu, bydliště, jméno a příjmení, rodinný stav, náboženská příslušnost, místo pohřbení a nemoc či způsob smrti. Pro mou práci je klíčové pohlaví a věk zemřelých. Je obecně známo, že někteří faráři nebyli příliš důslední ve své činnosti, což se mohlo odrazit právě ve věku zemřelého člověka. V některých případech uvedeného věku je zřejmé, že docházelo k zaokrouhlování, avšak těchto případů ke konci 19. století již nebylo mnoho.

Především v předcházející kapitole bylo uvedeno mnoho informací z odborné literatury o tom, jaké životní podmínky v Čechách panovaly a jaké faktory ovlivňovaly lidské životy. V analytické části tyto informace porovnávám a dávám do kontextu s údaji, které se mi podařilo vyhledat v dobových matrikách. Pomocí agregativní metody jsem podchytil veškeré matriční záznamy z knih zemřelých ve farnostech Karlín⁶⁰ a Vliněves⁶¹ mezi roky 1876 – 1885. Zemřelé jsem rozdělil do věkových a pohlavních kategorií. Výsledné aspekty a struktury úmrtnosti jsem poté přenesl do několika tabulek, které prokládají analytickou část bakalářské práce. Využívám také výsledky ze sčítání lidu (zveřejněné Českým statistickým úřadem)⁶², abych mohl vypočítat hrubou míru úmrtnosti pro obě farnosti a zároveň ji porovnávat i s celozemskými údaji. Za první moderní sčítání lidu považujeme sčítání k 31. prosinci 1869. Podle odsouhlaseného zákona se následující sčítání měla konat vždy 31. prosince roku končícího nulou, tedy 1880, 1890 a 1900. Sčítání lidu samozřejmě pokračovala i dále, avšak pro můj výzkum jsou důležité pouze tyto roky.

V. Struktura a porovnání úmrtnosti ve farnostech Karlín a Vliněves

Nejprve se podíváme na data získaná ze sčítání lidu. Pro porovnání uvedu výsledky z desetiletých intervalů mezi roky 1869, 1880, 1890 a 1900. To nám dá představu o tom, jaká byla populační dynamika v těchto místech. Může nám napovědět, do jaké míry daná oblast prosperovala nebo byla zasažena migrací. Růst populace může vyjadřovat prosperitu v tom smyslu, že v místě bylo dostatek pracovních příležitostí, za kterými se lidé stěhovali

60 Archiv hlavního města Prahy, kniha zemřelých (Karlín Z4), období 1875 – 1887, farnost Karlín, dostupné z: <http://katalog.ahmp.cz/pragapublica/Zoomify.action?xid=144286C6CCB648968F0C7879316827D0&entityType=10099&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2C%29%28%28%29%28%28%29%29&scanIndex=0>

61 Státní oblastní archiv v Praze, kniha zemřelých (Vliněves 31), období 1873 – 1907, farnost Vliněves, dostupné z: <http://ebadatelna.soapraha.cz/d/13747/1>

62 Český statistický úřad, Historický lexikon obcí České Republiky 1869-2005, I. Díl, dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/20538302/13n106cd1.pdf/cf538eaa-7f70-49f6-8e76-dc88932650ef?version=1.0>

odjinud. Pro takové oblasti je charakteristické, že lidé nemají mnoho důvodů odcházet jinam, nezaměstnanost není velkým problémem, zakládají se nové rodiny, plodí se více dětí, populace roste.

Tabulka č.1: Počet a vývoj přítomného obyvatelstva ve farnosti Karlín

Farnost Karlín	1869	1880	1890	1900
Celkem	13384	17250	19540	21555
Přírůstek	0	3866 / 29 %	2290 / 13 %	2015 / 10 %

V Karlíně vidíme, že mezi roky 1869 a 1900 došlo k výraznému nárůstu obyvatelstva. Přesněji řečeno, jedná se o přírůstek 8171 lidí. Z roku 1869 na rok 1880, kdy se již v Karlíně rozrostlo obyvatelstvo z původních 13384 na 17250, došlo k nárůstu o 3866 lidí, tedy o 29 %. V následujících deseti letech došlo znovu ke zvýšení počtu obyvatel, ovšem už ne v takové míře, činilo 2290 lidí a pouhých 13 % oproti předešlému stavu. Stejná situace provázela i poslední uvedené desetiletí, jež zakončilo 19. století. Nárůst o 2015 lidí, představující již jen 10 % zvýšení. Celkově tedy došlo od roku 1869 až do konce 19. století ke zvýšení obyvatelstva o 61 %.

Tabulka č.2: Počet a vývoj přítomného obyvatelstva ve farnosti Vlněves

Farnost Vlněves	1869	1880	1890	1900
- Dolní Beřkovice	839	998	1011	1018
- Podvlčí	42	47	61	54
- Vlněves	487	505	588	615
- Křivenice	288	250	304	314
Celkem	1656	1800	1964	2001
Přírůstek	0	144 / 9 %	164 / 9 %	37 / 2 %

V případě farnosti Vlněves vidíme také rostoucí počet obyvatelstva, avšak s mnohem nižším tempem růstu. Ke stejnému procentuálnímu zvýšení došlo z roku 1869 na 1880 a z roku 1880 na 1890. Jedná se jen o 9 %. V prvním desetiletí těchto 9 % představovalo nárůst o 144 lidí, ve druhém desetiletí o 164. Z roku 1890 na rok 1900 dochází k velkému snížení přírůstku. Činil pouhé 2 %, představující 37 obyvatel. Celkový

počet se tedy zvýšil z původních 1656 na 2001 lidí a celkový nárůst o 21 %. Dolní Beřkovice a Vliněves měly za celé toto období rostoucí tendenci, zatímco v Podvlčí došlo k úbytku obyvatel mezi roky 1890 a 1900 o 7 lidí, v Křivenici o 38 lidí mezi roky 1869 a 1880. Dolní Beřkovice představovaly v roce 1880 celkem 55 % populace farnosti. Právě zde se soustředila většina významných pracovních příležitostí, jako byl již zmíněný cukrovar, v té době jeden z největších producentů cukru v celém Rakousku. V tabulce mi chybí Posadovice, které jsem v úvodu uváděl jako součást farnosti Vliněves. Český statistický úřad, ze kterého jsem výsledky dobového sčítání lidu získal, Posadovice pro farnost neuvádí. Jednalo se pravděpodobně o samotu u lesa pod Dolními Beřkovicemi, kde se mohlo nacházet maximálně pár stavení. V matričních záznamech se úmrtí v místě Posadovice téměř nevyskytují, vliv na analýzu je tedy zanedbatelný.

Obě farnosti v 2. polovině 19. století počtem obyvatelstva rostly. Tyto údaje můžeme porovnat i s těmi celozemskými. Celkový počet obyvatel v českých zemích pro rok 1869 byl 7 557 236. V roce 1880 se jednalo již o 8 221 432 lidí.⁶³ Intercenzální přírůstek, tedy přírůstek mezi jednotlivými sčítáními, představoval 5,4 % o celkovém počtu 664 196 lidí. Karlín značně převyšoval tento průměr se svým 29 % růstem a dokonce i farnost Vliněves rostla rychleji. Rozdíl v tempu růstu spočívá pravděpodobně v urbanizačním a migračním procesu. Jak již víme, rozmach průmyslu, jenž se soustředil z největší části do měst, snad vyjma průmyslu potravinářského, lákal svými pracovními příležitostmi venkovské obyvatelstvo. V některých městech, přestože také početně rostla, dosahoval přirozený přírůstek záporných hodnot. Negativní přírůstek musel být vyrovnáván, přesněji řečeno byl převyšován, imigrací. Tento jev se odehrával například během 70. let ve vnitřní Praze, v té části, která se nacházela za hradbami. Je jisté, že i Karlín vděčil svému růstu z podstatné části přistěhovalectví. Stejně tak se dá předpokládat, že i farnost Vliněves vděčila za svůj nepříliš velký růst naopak vystěhovalectví, dost možná existovaly i případy, kdy lidé odtud odcházeli do Prahy či jejích předměstí. Je možné, že nižší hodnoty populačního růstu jsou alespoň částečně způsobeny vyšší mírou úmrtnosti v agrární Vliněvsi než v továrním Karlíně?

Nyní se podíváme na vývoj absolutních čísel úmrtí ve sledovaném období, tedy mezi roky 1876 a 1885. To mi umožní zjistit, jestli v tomto desetiletí nedošlo k nějakým významným výkyvům, jež by mohly narušit strukturu mého výzkumu. Mým primárním

63 Srb, V.: 1000 let obyvatelstva českých zemí, str. 26

záměrem je totiž sledovat běžné faktory způsobující úmrtí. Přestože se v teoretické části zabývám i demografickými krizemi, jako jsou válečné pohromy či hladomory, a ze svého výzkumu je nevyklučuji, jelikož k běžnému životu dříve neodmyslitelně patřily, velký skok v úmrtnosti v roce 1880, ve kterém proběhlo sčítání lidu a je tedy hlavním stavebním kamenem této analýzy, by mohl znemožnit propočítání hrubé míry úmrtnosti a jeho porovnání s celozemskými údaji. Hrubou míru úmrtnosti bych sice mohl propočítat i v tomto případě, avšak pokud by její hodnota byla v jedné z farností nápadně vyšší, například z důvodu místní epidemie, vojenského střetu nebo i požáru, neřekla by nám nic o srovnání běžných životních podmínek mezi tovární a zemědělskou oblastí. Naopak velké výkyvy směrem k podezřele nízkým hodnotám by mohly značit nedůslednost či nepřesnost matričních zápisů.

Tabulka č.3: Počty zemřelých v období 1876 – 1885 ve farnosti Karlín

	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885
Leden	24	33	36	22	29	25	14	24	41	29
Únor	22	29	34	26	28	26	24	27	39	24
Březen	21	44	37	28	41	38	39	30	31	30
Duben	38	36	30	31	34	38	33	22	31	30
Květen	29	46	31	39	31	39	36	21	27	25
Červen	33	36	23	37	26	26	17	38	25	25
Červenec	30	28	26	27	29	29	33	27	31	31
Srpen	25	31	21	18	27	29	22	20	19	25
Září	20	8	18	9	21	20	18	18	26	20
Říjen	21	29	17	25	29	21	20	20	19	14
Listopad	30	32	24	29	24	17	21	22	26	26
Prosinec	27	33	28	25	36	14	14	33	22	35
Celkem	320	385	325	316	355	322	291	302	337	314

Tabulka č.4: Počty zemřelých v období 1876 – 1885 ve farnosti Vliněves

	1876	1877	1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885
Leden	4	4	5	4	1	3	5	2	3	7
Únor	4	7	2	1	5	2	5	4	4	3
Březen	3	2	7	3	3	0	2	8	4	2
Duben	5	0	7	3	7	4	10	4	2	4
Květen	5	6	5	5	2	4	11	5	3	5
Červen	2	4	5	1	2	1	0	5	2	3
Červenec	3	2	6	2	3	4	1	5	1	5
Srpen	3	0	4	2	1	3	3	4	3	5
Září	4	3	5	4	3	2	2	3	4	1
Říjen	3	3	4	5	4	3	2	4	1	5
Listopad	4	1	4	0	2	3	5	4	4	3
Prosinec	3	7	1	6	4	3	6	5	7	5
Celkem	43	39	55	36	37	32	52	53	38	48

Vzhledem k tomu, že bylo třeba k výzkumu zvolit takový časový interval, aby protínal jedno ze sčítání lidu, spočítal jsem celkové počty úmrtí v obou farnostech od roku 1871 až do roku 1890. Desetiletí 1876 až 1885 se pak jeví jako nejvhodnější, za prvé díky sčítání lidu z roku 1880 a za druhé z důvodu stabilní úmrtnosti obyvatelstva. Tabulka č.3 zobrazuje počty zemřelých podle jednotlivých let a měsíců v Karlíně. Její vrchol je v roce 1877, kdy zemřelo 385 lidí. Nejnižší hodnota pak v roce 1882 s pouhými 291 lidmi. Celkový počet zemřelých v této farnosti činil 3267 lidí, na jeden rok tedy připadalo průměrně 326,7 úmrtí. Stejně údaje obsahuje i tabulka č.4 pro farnost Vliněves, nejvyšší hodnota je v roce 1878 s 55 lidmi, nejnižší v roce 1881 s 32 lidmi. Zde byl celkový počet zemřelých za toto desetiletí 433 a roční průměr činil 43,3 úmrtí.

Hrubou míru úmrtnosti bohužel nemohu propočítat pro jednotlivé roky tak, abych mohl sledovat její vývoj, nýbrž pouze pro roky ze kterých jsou dostupné údaje ze sčítání lidu. V mém případě jde hlavně o rok 1880, na strukturu úmrtnosti tohoto roku se podíváme podrobněji na následujících stránkách, především co se věkových kategorií a pohlaví zemřelých týká. Pro porovnání vypočítám i míru úmrtnosti pro roky 1869 a 1890, abychom mohli zjistit, jakým směrem se ve sledovaných farnostech vyvíjela. Hrubá míra úmrtnosti vyjadřuje počet úmrtí připadajících na 1000 obyvatel.

Tabulka č.5: Hrubá míra úmrtnost ve farnosti Karlín a Vliněves

	Farnost Karlín			Farnost Vliněves		
	1869	1880	1890	1869	1880	1890
Počet obyvatel	13384	17250	19540	1656	1800	1964
Počet zemřelých	318	355	282	31	37	47
Hrubá míra úmrtnosti	23,8 ‰	20,6 ‰	14,4 ‰	18,7 ‰	20,6 ‰	23,9 ‰

Tato tabulka nám ukazuje hned několik zajímavých informací. V případě Karlína má hrubá míra úmrtnosti ve všech třech obdobích klesající tendenci. Přestože v roce 1880 byl počet obyvatel větší než při předchozím sčítání a došlo i ke zvýšení počtu úmrtí, na 1000 obyvatel připadalo o 3,2 zemřelých méně. Do dalšího sčítání opět vzrostlo obyvatelstvo, stejně tak se snížila míra úmrtnosti, tentokrát dokonce o 6,2 ‰, ale na rozdíl od minulého období zde i přes nárůst populace klesl zároveň i celkový počet úmrtí. To je jev, který může poukazovat na zlepšení životních podmínek a zdravotního stavu obyvatelstva farnosti.

Naopak ve farnosti Vliněves vidíme překvapivě rostoucí tendenci hrubé míry úmrtnosti. Rostla během času společně s počtem obyvatel i počtem úmrtí. Podobně jako v Karlíně vidíme výraznější skok v počtu úmrtí i v míře úmrtnosti mezi sčítáním 1880 a 1890. Možných příčin, proč můžeme pozorovat vzrůstající míru úmrtnosti ve Vliněvsi je pravděpodobně více. Ta, ke které se přiklání nejvíce spočívá opět v migraci a urbanizaci. Lidé, kteří se rozhodli odstěhovat se ze svého domova, v našem případě mám na mysli farnost Vliněves, a hledat lepší životní či pracovní podmínky jinde, bývali zpravidla mladí lidé v produktivním věku. Dá se tedy předpokládat, že mladí lidé, kterým do konce života zbývalo, alespoň v teoretické a ideální rovině, stále mnoho let, odcházeli. Tím se zpomalil růst obyvatelstva v jejich domovině a zároveň pozměnila věková struktura. Pokud tvoří mladí lidé většinu z řad vystěhovalců a staří lidé zůstávají ve svých domovech, roste průměrný věk obyvatel, zároveň je samozřejmé, že více starých lidí znamená více úmrtí. Je ovšem otázkou, zda lidé z Vliněvsi skutečně odcházeli, neboť podle dostupných informací bylo pracovních příležitostí v místě dostatek. Důvody k odchodu však mohou spočívat v agrární krizi, která dobré podmínky pro obživu venkovského lidu mohla značně podkopat. Ludmila Kárníková o krizi 70. a 80. let v úrodných oblastech a s rozvinutým kapitalistickým zemědělstvím ve své knize říká: „*V následujícím desetiletí však vedla zde*

krize obilnářství a kolem poloviny 80. let hluboká krize cukrovarnictví, a tedy také řepářství, znovu se opakující počátkem a v polovině 90. let, ke změnám výroby, omezování počtu pracovních sil a snižování jejich mezd, proto také k zpomalení a někde i zastavení populačního růstu.“⁶⁴ Příčinu nízkého přírůstku a i jeho výrazného poklesu od 90. let můžeme pravděpodobně spatřovat zde. Také roky 1882 a 1883, které v Karlíně mají nejnižší hodnoty ze sledovaného desetiletí, zauímají ve Vliněvsi druhé a třetí místo v nejvyšším počtu úmrtí za rok. Krize cukrovarnictví zde možná skutečně zhoršila existenční podmínky části obyvatelstva natolik, že se odrazila v celkovém počtu úmrtí. V rozboru věkových kategorií zemřelých poté uvidíme, zda-li ve vliněvské farnosti bylo větší procentuální zastoupení starších lidí, což by mohlo podpořit hypotézu o odchodu části mladší populace.

Vyšší míra úmrtnosti v Karlíně zaznamenaná v roce 1869 se dá částečně vysvětlit celkově špatnými životními podmínkami ve městech, jak již bylo uvedeno, během zakladatelské horečky neboli gründerství, které se datuje přibližně právě do let 60. a 70. Stejně tak je možné, že v hustém osídlení se zde rychle šířila poslední velká epidemie neštovic, roznesena po celém Rakousku vojáky v důsledku Rakousko-pruské války z roku 1866. Hospodářská krize, jež zasáhla v roce 1873 údajně přinesla zvýšení úmrtnosti průměrně až na 33 ‰. Obě naše farnosti jsou však pod tímto průměrem. Dokonce jsou pod průměrem ve všech uvedených obdobích. Vrchol v Karlíně byl 23,8 ‰ pro sčítání z roku 1869, Vliněves měla téměř identický vrchol 23,9 ‰ pro sčítání v roce 1890. V práci A. Šikulové⁶⁵ jsou uvedeny následující hodnoty hrubé míry úmrtnosti pro české země: 1869 – 31,6 ‰, 1880 – 28,9 ‰, 1890 – 27,8 ‰. Pokud tyto hodnoty porovnáme znovu s tabulkou č.5, vidíme velký rozdíl u každé z farností v porovnání s celozemskými údaji. Například v roce 1890 byla v Karlíně téměř o polovinu menší úmrtnost než byl celozemský průměr. Tento průměr byl patrně stále z části zhoršován starými textilními oblastmi z dob prvních vln průmyslové revoluce. Velkou část průmyslového dělnictva zde tvořily ženy, jež se musely potýkat s nižší pracovní ochranou a horším společenským postavením. V důsledku toho zde byla katastrofická kojenecká úmrtnost i na konci 19. století, zhruba o polovinu vyšší než například v Anglii, Belgii či Francii, jelikož tyto ženy kvůli vyčerpávající práci nemohly dostatečně pečovat o své děti.⁶⁶ To se poté negativně odráželo

64 Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 214

65 Šikulová, A.: Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785 – 1914), in: Historická Demografie č.35, str. 228

66 Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 204

v celozemských úmrtnostních průměrech. V odborné literatuře, například u L. Kárníkové⁶⁷, se často dočteme, že začínající pokles úmrtnosti byl zřejmý od 90. let. V Karlíně k velkému skoku došlo již od 80. let, zatímco ve Vliněvsi tento pokles zaznamenán není. Je však možné, že do následujícího sčítání již k poklesu došlo i zde. Obecně se na venkově udržovala déle vyšší míra porodnosti, stejně tak trvalo déle, než se podařilo snížit úmrtnost. Samotná vyšší míra porodnosti znamená v tehdejších podmínkách i vyšší úmrtnost, jelikož dětská populace byla nejvíce ohroženou skupinou.

Co je dle mého názoru ještě více překvapivé, je naprosto stejná hrubá míra úmrtnosti pro obě farnosti v roce 1880. Moje původní představy a tedy hypotézy, jež vznikly na základě čtení odborné literatury, měly za to, že kolem roku 1880 budou stále znatelně horší podmínky ve městě než na venkově. A obzvláště v případě Karlína, který přímo zosobňoval tovární dělnickou oblast. Vzhledem k tomu, že farnost Vliněves je podstatně menším vzorkem než Karlín, nemusejí být výsledky tak statisticky průkazné. Čím menší je populace nějaké oblasti, tím větší vykazuje skoky v jednotlivých křivkách pro jednotlivé roky, ať už jde o přírůstek obyvatelstva nebo úmrtí. Pokud by například pouze 5 lidí nezemřelo v roce 1880, ale o rok později, hrubá míra úmrtnosti by představovala pro rok 1880 najednou jen 17,8 ‰ a mohl bych tvrdit, že se potvrdila nižší míra úmrtnosti v zemědělském prostředí. V extrémním případě by k takovému znehodnocení stačilo, aby zmíněných 5 lidí nezemřelo na konci prosince, nýbrž o pár dní později na začátku ledna. Je možné, že rozbor pohlavních a věkových kategorií zemřelých již bude vykazovat nějaké charakteristické rozdíly mezi těmito farnostmi. Hypotéza o vyšší úmrtnosti v továrním městě oproti venkovu se tedy potvrdila pro rok 1869, ovšem ne pro rok 1880, na který soustředím největší zájem.

Příčinilo se omezení výskytu určitých nemocí, zejména neštovic, které se podílely na vysoké dětské úmrtnosti a proti kterým se začala společnost účinně bránit. Dokonce tak účinně, že roku 1897 bylo nahlášeno posledních 6 případů úmrtí a do nového století vstoupily české země již téměř neohroženy touto nemocí.⁶⁸ Stejně tak cholera, která sice úplně nevymizela, ale od 70. let přestala dělat výrazné problémy, a tuberkulóza, která právě od 90. let již neměla tak ničivé účinky. Také se jistě konečně projeví i zlepšující se

67 Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 201

68 Svobodný, P., Hlaváčková, L.: Dějiny lékařství v českých zemích, str. 121

hygienické podmínky a lékařská péče. Čistota vody, jeden z největších problémů života ve městech, se podařilo úspěšně řešit dezinfekčními prostředky či zlepšením kanalizačních systémů. Praze velice prospělo vybudování vodárny v Podolí roku 1885 a vodovodu z Káraného v 90. letech.

Nyní můžeme přikročit k analýze pohlaví a věku jednotlivých zemřelých ve sledovaném období 1876 - 1885. Jedná se o celkem 3267 úmrtí ve farnosti Karlín a 433 ve farnosti Vliněves. Pro zjednodušení začneme nejprve pouze srovnáním věkových kategorií obou farností.

Tabulka č.6: Zemřelí podle věkových kategorií ve farnosti Karlín a Vliněves v letech 1876 - 1885

		Farnost Karlín		Farnost Vliněves	
		Počet	A%	Počet	A%
Dětský věk	Do 1 roku	1218	37,3	157	36,3
	1 - 4	723	22,1	68	15,7
	5 - 9	165	5,1	21	4,9
	10 - 14	39	1,2	10	2,3
Produktivní věk	15 - 19	68	2,1	7	1,6
	20 - 24	67	2	15	3,5
	25 - 29	73	2,2	8	1,9
	30 - 34	89	2,7	6	1,4
	35 - 39	69	2,1	9	2,1
	40 - 44	75	2,3	11	2,5
	45 - 49	63	1,9	6	1,4
Postproduktivní věk	50 - 54	98	3	12	2,8
	55 - 59	83	2,5	11	2,5
	60 - 64	104	3,2	17	3,9
	65 - 69	126	3,9	14	3,2
	70 - 74	89	2,7	22	5
	75 - 79	59	1,8	26	6
	80 - 84	41	1,3	9	2,1
	85 - 89	13	0,4	4	0,9
	90 +	5	0,2	0	0
	Celkem	3267	100	433	100

Pozn.: Symbol A% vyjadřuje podíl věkových kategorií zemřelých v rámci sloupce, tedy na celkovém počtu v dané farnosti.

Tabulka č.6 nám ukazuje počty a podíly věkových kategorií zemřelých lidí v obou farnostech. Kategorie do 1 roku života má pochopitelně nejvýraznější hodnoty. Zahrnuje úmrtnost novorozeneckou i kojeneckou. Obě farnosti mají velmi podobný podíl této kategorie na svém celkovém počtu úmrtí, v Karlíně 37,3 %, ve Vliněvsi 36,3 %. Rozdíl mezi nimi je pouhé 1 %. V roce 1880 byla průměrná hodnota dětí narozených mimo manželství 11 %, s tím, že nejvíce se jich rodilo průmyslovým dělníkům. U těchto dětí by měla být mnohem větší úmrtnost, zároveň zemědělské oblasti Středočeského kraje byly charakteristické velmi nízkou nemanželskou porodností. Rozdíl 1 % této věkové kategorie na podílu celkové úmrtnosti obou farností se tedy zdá poměrně malý. Fakt, že více jak jedna třetina všech úmrtí byla tvořena dětskou kategorií do 1 roku, není překvapující. Překvapující opět je, že tovární prostředí evidentně neznamenal výrazně horší podmínky pro přežití nejmenších dětí. Kdybychom stejným způsobem utřídili úmrtí z roku 1869, kdy byla hrubá míra úmrtnosti větší než ve Vliněvsi, pravděpodobně by byl podíl této kategorie ještě vyšší. Hygienické podmínky a neznalost zdravích prospěšných informací, stejně tak se dá předpokládat i větší podíl zaměstnaných žen v továrnách, způsobovaly větší kojeneckou úmrtnost. Hygiena i lékařská péče se zlepšovaly, ženy naopak byly postupně vytlačovány z některých zaměstnání, především z těžkého průmyslu. Práce žen-matky v továrně se často udává jako nejhůře slučitelná s péčí o malé děti, jelikož žena pracovala zcela mimo domov. Na druhou stranu ani práce ženy v kapitalistickém zemědělství a jeho továrnách nebyla nic jednoduchého. Dokonce není snadné určit, která z těchto možností se dala s mateřstvím spojit lépe. Kodedová uvádí pro zemědělské dělnictvo 13 hodin práce denně v 90. letech 19. století. Ve žhních dokonce až 18 hodin.⁶⁹ I ženy ze zemědělských oblastí musely své děti odstavovat brzy od kojení, aby se mohly vrátit zpátky do pracovního režimu. Náhražková strava, kterou svým dětem poté podávaly, byla často připravená z nekvalitní a znečištěné vody, což se podepisovalo na větší dětské úmrtnosti na venkově i ve městech. Později budeme moci porovnat i úmrtnost žen mezi farnostmi a uvidíme, kde se jim dařilo lépe.

Kategorie dětí 1 - 4 let vykazuje největší rozdíl v podílu na úmrtí daných farností. Děti v těchto letech tedy umíraly méně často ve farnosti Vliněves, v Karlíně měly naději na přežití menší. U takto malých dětí samozřejmě žádné pracovní povinnosti neexistovaly. Větší úmrtnost souvisí s jednodušším přenosem infekčních onemocnění v hustě osídleném

⁶⁹ Kodedová, O.: Žena – zemědělská dělnice v Čechách, 1880-1914, in: Turková, M., Procházka, L.: České dělnictvo, IV. Dělnická rodina a dělnické obydlí, str. 17

pražském předměstí. V tomto věku nejčastěji zabíjely černé neštovice, záškrt a jiné dětské nemoci. Velký pokles hrubé míry úmrtnosti od roku 1890 v Karlíně byl zajisté způsoben lepšími podmínkami pro přežití právě této věkové skupiny, jelikož ještě v námi sledovaném období 1876 – 1885 tvořila druhou největší skupinu úmrtí, jak v Karlíně s 22,1 %, tak ve Vliněvsi s 15,7 %. Podíl této věkové skupiny na celkové úmrtnosti byl průměrně 15 % během průmyslové revoluce, v roce 1912 již pouhých 8 %.⁷⁰ Venkovské prostředí tedy do jisté míry bylo vhodnější pro děti v tomto věku.

Jak bylo v práci již uvedeno, živnostenský řád z roku 1860 zakázal ve velkých průmyslových továrnách práci dětí pod 10 let. I starším dětem zlepšil pracovní podmínky, když pro ně omezil denní pracovní dobu na přijatelnější úroveň. Venkovských továren potravinářského a zpracovatelského průmyslu se však netýkal. Přestože tyto továrny nebyly pro děti tak nebezpečné, jako velké, špinavé a zakouřené továrny ve městech, větší vyčerpání dětí mohlo podlomit jejich imunitní systém, v důsledku čeho nemusely dostatečně odolávat onemocněním. Možná právě proto se věková kategorie 10 – 14 let podílela na celkovém počtu úmrtí ve Vliněvsi téměř dvojnásobně oproti Karlínu. Tato kategorie má v Karlíně nejnižší hodnotu ze všech, pokud nepočítáme úmrtí ve věku 85 let a výše. Práci v továrnách pro děti do 14 let poté novela živnostenského zákona v roce 1885 zcela zakázala. To nejspíše mělo také vliv na významné snížení hrubé míry úmrtnosti pro rok 1890 v Karlíně. Není ovšem možné předpokládat, že všechny děti ve farnosti Vliněves pracovaly v jakýchkoliv továrnách. Podíl takto zaměstnaných dětí nelze odhadovat. Pravděpodobně většina z nich zastávala spíše různé domácí práce, výpomoc s nutnými činnostmi nebo čistě zemědělské úkony. Zároveň není důvod, proč alespoň částečně rozdíl v dětské úmrtnosti neinterpretovat pomocí omezení jejich práce v továrnách.

Dětská složka populace, zahrnující období od narození až do 15 let věku, v součtu představovala 65,7 % veškerých úmrtí pro Karlín a 59,2 % pro Vliněves. Tento rozdíl je nejvíce tvořen právě menší úmrtností ve Vliněvsi u dětí mezi prvním a čtvrtým rokem života. Co se týče dětské úmrtnosti, horší podmínky pro přežití v průmyslové oblasti se tedy potvrzují. Výsledky rozboru dětské úmrtnosti mají z mého výzkumu největší výpovědní hodnotu, protože z poměrně malého výzkumného vzorku farnosti Vliněves obsahují nejvíce úmrtí, z toho důvodu křivky úmrtnosti nebudou podléhat takovým nahodilým skokům, jak tomu může být v případě úmrtí v produktivním a postproduktivním

70 Kárníková, L.: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754 – 1914, str. 203

věku.

Úmrtí v produktivním věku přinášejí poměrně shodné údaje pro obě farnosti. V Karlíně představují 15,3 % všech úmrtí, ve Vliněvsi 14,4 %. Největší rozdíl můžeme naleznout v kategorii 20 až 24 let, činí 1,5 % ve prospěch karlínských mladých lidí. Ve Vliněvsi má kategorie 15 - 19 let 1,6 % a 25 - 29 let 1,9 %. Mezi nimi se nacházející kategorii, vykazující podíl na úmrtnosti 3,5 %, interpretuji jako zkreslení z nedostatečně velkého vzorku. Pokud se podíváme na podíly všech věkových kategorií v produktivním věku v karlínské farnosti, uvidíme, že rozdíl mezi nejvyšší hodnotou (2,7 %, kategorie 30 - 34 let) a nejnižší hodnotou (1,9 %, kategorie 45 - 49 let) činí pouhých 0,8 %. Podíly ve vliněvské farnosti u produktivního věku neukazují stejně plynulé výsledky, objevují se větší skoky mezi jednotlivými kategoriemi. Rozdíl mezi nejvyšší hodnotou (3,5 %, kategorie 20 - 24 let) a nejnižší hodnotou (1,4 %, u kategorií 30 - 34 a 45 - 49 let) činí 2,1 %. Tento rozdíl si neumím vysvětlit jinak. Je možné, že detailnější pohled na pohlavní rozdělení úmrtí v této kategorii přinese nějaké zajímavé zjištění. Zároveň jsem předpokládal větší podíl v průmyslovém a továrním Karlíně, minimálně v důsledku nebezpečnějšího pracovního prostředí, kde se dá očekávat více smrtelných úrazů či nehod u lidí v produktivním věku.

Kategorie úmrtí v postproduktivním věku je svým způsobem odlišná od předchozích dvou. U předchozích kategorií můžeme větší procentuální podíl na celkové úmrtnosti interpretovat jako větší ohrožení dané věkové skupiny. Ovšem čím je podíl starších lidí větší, tím spíše nám značí, že lidé se v dané farnosti dožívali více let. Při srovnání obou farností nevidíme žádné velké rozdíly až po kategorii 70 – 74 let. Tato a následující kategorie 75 – 79 vykazují nápadný rozdíl, který bych jako zkreslení ze strany malého výzkumného vzorku neinterpretoval. Také z toho důvodu, že stejný rozdíl vykazují dvě po sobě jdoucí věkové kategorie. První z nich má v Karlíně podíl na úmrtí 2,7 %, ve Vliněvsi 5 %, druhá z nich v Karlíně 1,8 % a ve Vliněvsi 6 %. Na tomto místě nemůžeme tvrdit, že by se starým lidem ve Vliněvsi dařilo hůře, jelikož více umírali. Celkový podíl postproduktivní složky na úmrtí je v průmyslové farnosti 19 %, zatímco v agrární 26,4 %. Tento poměrně výrazný rozdíl si však můžeme opět vyložit dvěma způsoby. První závěr, který jsem chtěl z této skutečnosti vyvodit, je, že lidé ve Vliněvsi měli větší šanci se dožít vyššího věku. Pokud si vzpomeneme, třída továrního dělnictva byla obecně pod průměrem co se zdravotního stavu týká, stejně tak nemocnosti i úrazovosti, těžká práce v nezdravých

podmínkách působila, že se stávali postproduktivními ještě v produktivním věku. Naděje na delší stáří v agrární oblasti dává v tomto ohledu jistě smysl. Na druhou stranu by se tento hendikep karlínského obyvatelstva měl zobrazit v úmrtnosti produktivní složky, kde však vidíme podobné údaje jako ve Vliněvsi. Zobrazuje se pravděpodobně až v postproduktivním věku u kategorií 60 – 64 a 65 – 69 let, které mají podíl na úmrtnosti 3,2 % a 3,9 %, což jsou nejvyšší hodnoty ze všech věkových kategorií Karlína, pokud nepočítáme ty dětského věku. Více zřetelné je to z pohledu na počty úmrtí, kdy od 60 let dochází k vzestupu nad 100 zemřelých. Tento vrchol nejvyšších hodnot ve stáří má Vliněves posunutý právě až do kategorií 70 – 79 let. Ovšem i hodnota u kategorie 30 – 34 let, tedy 2,7 %, což se na první pohled nemusí jevit jako velký nárůst úmrtnosti, může značit větší úmrtnost dělnické třídy. Druhý závěr vyplývá opět z otázky vystěhovalectví. Pokud by tento předpoklad, že se mladí lidé z Vliněvsi stěhovali do měst a průmyslu, byl pravdivý, vysvětlil by jak vzrůstající hrubou míru úmrtnosti z tabulky č. 5, tak změnu věkové struktury zdejšího obyvatelstva a zároveň tedy i větší podíl starších lidí na celkové úmrtnosti. Na určení, který z těchto závěrů je pravdivý, mi bohužel chybí informace o mobilitě obyvatel. Dost možná šlo i o částečnou kombinaci obou. Nyní se můžeme podívat na detailnější strukturu úmrtnosti v obou farnostech. Tabulka č.7 nám rozděluje úmrtí podle pohlaví. Obsahuje podíl věkových kategorií na daném pohlaví a podíl pohlaví na věkových kategoriích.

Tabulka č.7: Pohlavní a věková struktura zemřelých ve farnosti Karlín a Vlněves v letech 1876 – 1885

	Farnost Karlín							Farnost Vlněves						
	Muži			Ženy			Celkem	Muži			Ženy			Celkem
	Počet	A%	B%	Počet	A%	B%		Počet	A%	B%	Počet	A%	B%	
Do 1 roku	677	40,7	55,6	541	33,7	44,4	1218	88	40,3	56,1	69	32,1	43,9	157
1 - 4	327	19,7	45,2	396	24,7	54,8	723	29	13,3	42,6	39	18,1	57,4	68
5 - 9	91	5,5	55,2	74	4,6	44,8	165	10	4,6	47,6	11	5,1	52,4	21
10 - 14	15	0,9	38,5	24	1,5	61,5	39	6	2,8	60	4	1,9	40	10
15 - 19	27	1,6	39,7	41	2,6	60,3	68	4	1,8	57,1	3	1,4	42,9	7
20 - 24	29	1,7	43,3	38	2,4	56,7	67	7	3,2	46,7	8	3,7	53,3	15
25 - 29	31	1,9	42,5	42	2,6	57,5	73	3	1,4	37,5	5	2,3	62,5	8
30 - 34	51	3,1	57,3	38	2,4	42,7	89	3	1,4	50	3	1,4	50	6
35 - 39	35	2,1	50,7	34	2,1	49,3	69	3	1,4	33,3	6	2,8	66,7	9
40 - 44	40	2,4	53,3	35	2,2	46,7	75	6	2,8	54,5	5	2,3	45,5	11
45 - 49	31	1,9	49,2	32	2	50,8	63	3	1,4	50	3	1,4	50	6
50 - 54	57	3,4	58,2	41	2,6	41,8	98	5	2,3	41,7	7	3,3	58,3	12
55 - 59	45	2,7	54,2	38	2,4	45,8	83	5	2,3	45,5	6	2,8	54,5	11
60 - 64	50	3	48,1	54	3,3	51,9	104	10	4,6	58,8	7	3,3	41,2	17
65 - 69	74	4,4	58,7	52	3,2	41,3	126	9	4,1	64,3	5	2,3	35,7	14
70 - 74	41	2,5	46,1	48	3	53,9	89	9	4,1	40,9	13	6,1	59,1	22
75 - 79	20	1,2	33,9	39	2,4	66,1	59	12	5,5	46,2	14	6,5	53,8	26
80 - 84	17	1	41,5	24	1,5	58,5	41	4	1,8	44,4	5	2,3	55,6	9
85 - 89	3	0,2	23,1	10	0,6	76,9	13	2	0,9	50	2	0,9	50	4
90 +	2	0,1	40	3	0,2	60	5	0	0	0	0	0	0	0
Celkem	1663	100	-	1604	100	-	3267	218	100	-	215	100	-	433

Pozn.: Symbol A% vyjadřuje podíl věkových kategorií zemřelých v rámci sloupce, tedy v rámci pohlaví dané farnosti, symbol B% vyjadřuje podíl pohlaví na věkové kategorii v rámci farnosti.

První informace, které si můžeme v této tabulce všimnout, je mírná převaha mužů v úmrtnosti. To odporuje tezi Pavly Horské o nadúmrtnosti žen v českých zemích až do počátku 20. století. Je možné, že ve struktuře úmrtnosti například v roce 1869 by byl podíl žen vyšší v důsledku nižšího společenského statusu. S postupem času, jak se dařilo omezovat úmrtí žen při porodu, v kombinaci s nižší porodností, se zdravotní situace žen

zlepšovala, údajně rychleji než u mužů.⁷¹ V mnoha místech vidíme velice podobné tendence pro obě farnosti. Začneme nejprve dětskou složkou populace. V Karlíně se děti mužského pohlaví podílely na celkové úmrtnosti 66,8 %, ženy 64,5 %. Ve Vliněvsi chlapci 61 %, dívky 57,2 %. Je zajímavé, že v obou farnostech v kategorii do 1 roku života převládali chlapci a v kategorii 1 – 4 let naopak dívky. Vyvozovat z toho například větší odolnost organismu narozených dívek či menší péči rodičů o ně od 1 roku života by bylo čistě spekulativní. A. Šikulová ve své práci však uvádí, že nižší úmrtnost žen v dětském věku mohla být způsobena menší vrozenou náchylností k nemocem.⁷² Od této kategorie dál narážíme opět na problém s malým vliněvským vzorkem. U kategorie 10 – 14 let je velký rozdíl v podílu pohlaví na věkovou kategorii úmrtnosti farnosti, jedná se o 60 % u mužů a 40 % u žen, přestože rozdíl v počtu činí jen dva zemřelé. V Karlíně kategorie dosahuje téměř stejných hodnot, avšak v neprospěch dívek. Od této kategorie, která se často bere jako nejméně pravděpodobná doba k úmrtí, začíná produktivní věk, ve kterém také docházelo pouze k malému počtu úmrtí. Z tohoto důvodu bude lepší zaznamenané jevy interpretovat spíše na karlínské populaci. V Karlíně má skutečně kategorie 10 – 14 let nejmenší podíl na celkové úmrtnosti, dokonce u mužů i žen zároveň, až po kategorii 75 – 79. Od tohoto věku můžeme také vidět, že podíl zemřelých dívek v Karlíně je větší až do 29 let. Je tedy možné, že mladé dívky v tomto prostředí skutečně trpěly vyšší mírou úmrtnosti v důsledku nižšího společenského statusu, stejně tak se na této skutečnosti mohly podílet i nižší mzdy, které se ženám běžně vyplácely. Ženy pracující v továrnách bývaly spíše mladšího věku, jelikož s vyšším věkem bylo pravděpodobnější, že vstoupí do manželství a budou od té doby zastávat jen domácí práce. Tím se také vysvětluje jejich nižší podíl na úmrtnosti od věku 30 let. Dle demografů vyšší úmrtnost dívek v době kolem puberty souvisela také s jejich přetěžováním domácími pracemi. Větší podíl žen na úmrtnosti je i ve Vliněvsi od 20 do 39 let, nikoli však v kategoriích 10 – 19 let, jako je tomu v Karlíně. Od 30 do 59 let, vyjma lehce menšího podílu mužů u kategorie 45 – 49, vidíme naopak větší úmrtnost mužů. Tu si můžeme vysvětlit znovu těžkými pracovními podmínkami továrního dělnictva a rychlejšímu zdravotnímu opotřebování. Jeden větší výkyv nacházíme ještě v kategorii 65 – 69, kdy se muži na úmrtnosti v tomto věku podíleli 58,7 %. Po tomto věku dochází však k nápadnému převážení na stranu ženské populace. Ženy se podílely na úmrtnosti následujících věkových kategoriích poměrně významnými

71 Fialová, L., Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Musil, J., Stloukal, M.: Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 158

72 Šikulová, A.: Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století (1785 – 1914), in: Historická Demografie č.35, str. 233

nadpolovičními hodnotami. To samé pozorujeme i u farnosti Vliněves, jejíž hodnoty jsou také nadpoloviční, ovšem ne tak výrazně jako v případě Karlína. Z předchozí tabulky jsme tedy vyvodili, že lidé měli větší naději na dosažení vyššího věku v agrární oblasti, z této tabulky zase vyvozujeme, že na vyšších věkových kategoriích se podílely více zpravidla ženy. Tyto údaje odporují tvrzení, že se v té době dožívali vyššího věku spíše muži.⁷³

Pokud bychom sestavili tabulku založenou na údajích ze sloupce A%, která by vyjadřovala součty celkových podílů věkových kategorií na úmrtí v rámci pohlaví v obou farnostech, uvidíme další pozoruhodné zjištění. Tabulka č.8 nám to umožní, zároveň uspořádá předchozí poznatky.

Tabulka č.8: Podíl věkových kategorií zemřelých na pohlaví ve farnosti Karlín a Vliněves v letech 1876 - 1885

	Farnost Karlín		Farnost Vliněves	
	Muži	Ženy	Muži	Ženy
Dětský věk	66,8 %	64,5 %	61 %	57,2 %
Produktivní věk	14,7 %	16,3 %	13,4 %	15,3 %
Postproduktivní věk	18,5 %	19,2 %	25,6 %	27,5 %

Mužská i ženská struktura úmrtnosti vykazuje naprosto stejné tendence pro obě farnosti, pouze s jinými hodnotami. Jak již bylo uvedeno a vysvětleno, dětská složka populace obsahovala největší část celkové úmrtnosti i úmrtnosti daných pohlaví. V Karlíně i Vliněvsi bylo úmrtí v dětském věku pravděpodobnější u mužů. Produktivní složka populace vykazuje nejnižší hodnoty v rámci pohlaví i farností. Větší podíl v obou farnostech se nachází u žen. Složka postproduktivního věku má největší rozdíl hodnot mezi danými farnostmi, avšak podíl v obou je opět větší u ženského pohlaví. Možné důvody těchto tendencí byly uvedeny výše. Tyto podobnosti poukazují na to, že hospodářský charakter oblasti, alespoň v našem případě, v určitých ohledech nehrál roli ve struktuře úmrtnosti.

⁷³ Fialová, L., Horská, P., Kučera, M., Maur, E., Musil, J., Stloukal, M.: Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 156

Na závěr výzkumu se podíváme na matriční záznamy, které jsem do teď v práci neuváděl. Celkový počet záznamů mezi roky 1876 a 1885 byl totiž o něco vyšší, než je v tabulkách uváděno. Jedná se o kategorii mrtvě narozených dětí, v zápisech uvedených jako mrtvý plod. Po jejich započítání by celkový počet úmrtí vzrostl v Karlíně na 3454 a ve Vliněvsi na 452. V demografii se však mrtvé plody standardně mezi úmrtí nepočítají, proto je zmiňuji pouze v závěru. Nemají totiž ani příliš velký vliv na mou analýzu, dá se z nich jen obtížně odhadovat, o čem v rámci úmrtnostních poměrů vypovídají. Je možné, že čím větší námaze byly ženy vystavovány, ať již před otěhotněním nebo během těhotenství, tím větší byla možnost, že u nich dojde k fyzické degeneraci, která ovlivní narození živého a zdravého dítěte. Podílet se může i špatná výživa a celkově nezdravý životní styl. V 80. a 90. letech 19. století byl celozemský průměr mrtvě narozených dětí necelých 30 %, v textilních obvodech, například kolem Děčína, Šluknova či České Lípy, se jednalo o 40 %, ve městě Liberci dokonce 68 %. Nadměrné pracovní vyčerpání matky se projevovalo i tímto způsobem. Ve farnosti Karlín se za sledované desetiletí mrtvě narodilo 187 dětí, z toho 95 mužského a 92 ženského pohlaví. Ve vliněvské farnosti 19 dětí, 13 mužského a 6 ženského pohlaví. Vzhledem k tomu, že moje práce neobsahuje počty narozených dětí v obou farnostech za rok, není možné propočítat míru mrtvě narozených dětí. Přestože demograficky správný postup takový není, můžeme pro zajímavost vypočítat podíl mrtvě narozených dětí alespoň na celkovém počtu úmrtí do 1 roku života. V Karlíně by tedy 187 mrtvě narozených dětí z celkového počtu 1405 (součet kategorie do 1 roku a mrtvých plodů) představovalo 13,3 %, ve Vliněvsi je podíl 19 mrtvých plodů ze 176 úmrtí 10,8 %. Z tohoto pohledu se tedy jeví riziko narození mrtvého dítěte v tovární průmyslové oblasti jako vyšší, a to i pokud bychom spočítali podíl na celkovém počtu úmrtí všech věkových kategorií.

VI. Závěr

Tato bakalářská práce se zabývala úmrtnostními poměry českého obyvatelstva v 2. polovině 19. století. Vlastní výzkum byl zaměřen na desetiletí mezi roky 1876 a 1885, z důvodu sčítání lidu v roce 1880, jehož výsledky byly potřebné k propočítání hrubé míry úmrtnosti. Pro srovnání populačního vývoje jsem využil i sčítání z let 1869, 1890 a 1900. Základními prameny, ze kterých jsem vycházel, byly dobové římskokatolické matriky, konkrétně knihy zemřelých, ve zdigitalizované formě. Jednotlivé zápisy jsem převáděl do tabulek, které jsou v této práci k dispozici.

Základní myšlenka, ke které mě přivedla odborná literatura a kterou jsem se rozhodl v této práci zkoumat, spočívala v tom, že existovaly určité rozdíly v úmrtnosti a zdravotním stavu obyvatelstva mezi tovární průmyslovou a zemědělskou oblastí, v důsledku odlišného stylu života a místních podmínek. V literatuře nacházíme informace o tom, že třída továrního dělnictva byla zdravotně, ale i v jiných ohledech společenského života, pod běžným průměrem. Stejně tak městské prostředí mělo v mnoha ohledech negativní vliv na úmrtnost. Přestože nejvíce škodlivá lidskému zdraví byla počáteční fáze průmyslové revoluce, očekával jsem, že i ve mnou sledovaném období bude stále znatelně horší situace v průmyslové oblasti, za kterou jsem zvolil farnost Karlín. Naopak farnost Vliněves posloužila jako oblast zemědělská, přestože i zde došlo k částečnému zprůmyslnění a vzniku kapitalistického zemědělství, postaveném především na průmyslu potravinářském.

Některé hypotézy, případně teze, které jsem uvedl v úvodu či v průběhu teoretické části, se skutečně potvrdily. Některé se taktéž potvrdily, avšak v menším rozsahu, než jsem původně očekával, a pár z nich bylo vyvráceno. V závěrečné části shrnu pouze nejdůležitější či nejvíce zjevné aspekty toho, co bylo v průběhu práce detailně popsáno. Prvním a nejvíce překvapujícím závěrem je, že hrubá míra úmrtnosti byla pro obě farnosti v roce 1880 naprosto totožná, činila 20,6 ‰. V porovnání s celozemským průměrem měly dokonce obě farnosti poměrně příznivou úmrtnostní situaci. Stejně tak je překvapující i fakt, že během následujících deseti let, zatímco v Karlíně došlo ke znatelnému snížení úmrtnostní míry, což byl jev mnou očekávaný, došlo ve Vliněvsi ke zvýšení, přestože během 19. století mělo postupně docházet právě k prodloužení střední délky lidského

života a ke zlepšování zdravotního stavu lidí. Možná vysvětlení těchto jevů jsou v práci nevržena.

Dětská úmrtnost se skutečně ukázala jako horší v průmyslovém městském prostředí. Dětská složka zemřelých se podílela na celkové úmrtnosti 65,7 % v Karlíně a 59,2 % ve Vliněvsi. V obou farnostech se na dětské úmrtnosti podílelo více mužů. I zde jsem našel překvapující fakt. Úmrtnost do 1 roku života, tedy úmrtnost kojenecká, je jedním ze základních demografických znaků, kterým se dá poměřovat zdravotní situace a vyspělost společnosti. V této věkové kategorii však obě farnosti vykazovaly rozdíl pouhého 1 %, ve prospěch zemědělské Vliněvsi. Pokud se v Karlíně rodilo více nemanželských dětí, jak tomu často u továrního dělnictva bývalo a u kterých se dá očekávat větší míra úmrtnosti, rozdíl v celkové kojenecké úmrtnosti mezi farnostmi tím nebyl příliš ovlivněn. Mnohem větší rozdíl se nacházel v kategorii 1 – 4 let, na čemž se pravděpodobně podílelo snadnější šíření infekčních dětských nemocí v hustě osídleném pražském předměstí. Činil necelých 7 %.

Prokázala se i větší úmrtnost u lidí v produktivním věku, kterou jsem postavil především na předpokladu špatných pracovních podmínek dělnického obyvatelstva. Tento rozdíl opět nebyl tak velký, jak jsem předpokládal. Produktivní složka obyvatel se podílela na úmrtnosti své farnosti 15,3 % v Karlíně, 14,4 % ve Vliněvsi. Převahu v obou farnostech zde již měly ženy, v čemž se může odrážet jejich společenské postavení té doby. Kategorie produktivního a postproduktivního věku bohužel čelila problému s malým výzkumným vzorkem farnosti Vliněves. Zatímco u dětské složky, alespoň v prvních dvou věkových kategoriích, se nacházelo poměrně dost zemřelých, dá se na její výsledky spoléhat více, než s nižšími počty u produktivní a postproduktivní složky. Desetiletý interval také není tak dlouhý, aby dokázal tyto nahodilé výkyvy, které se mohou vyskytnout, odrážet. Stejný problém jsem nacházel i u pohlavní a věkové analýzy, kdy počet příslušníků určitého věku a určitého pohlaví byl zkrátka příliš malý. Přesto jsem se snažil z dat vyvodit, kde se může jednat o zkreslení a kde nikoliv.

Úmrtí v postproduktivním věku, jak jsem v práci vysvětlil, je odlišná od předchozích dvou tím, že značí spíše naději na dožití vyššího věku, nikoliv větší ohrožení věkových kategorií. Proto výsledné podíly na úmrtnosti farností, tedy 19 % v Karlíně a

26,4 % ve Vliněvsi, značí vhodnější podmínky pro dožití se stáří v zemědělské oblasti. Na této úmrtnosti se opět podílely více ženy, z čehož jsem vyvodil větší šanci žen na dožití vyššího věku. Vrchol v podílu jednotlivých věkových kategorií v Karlíně se nachází mezi 60 a 70 lety, zatímco ve Vliněvsi je posunut až mezi 70 a 80 let, což pravděpodobně potvrzuje tezi o rychlejším opotřebování továrního dělnictva.

Co se týče detailnějšího rozboru zemřelých podle pohlaví, zásadním zjištěním bylo, že v obou farnostech byla nalezena lehká převaha mužů, čím se nepotvrdila nadúmrtnost českých žen. V případě Vliněvsi šlo však pouze o rozdíl 3 zemřelých. Jak jsem již uvedl, čím je menší počet zemřelých v jednotlivých věkových a pohlavních kategoriích, tím jsou výsledky náchylnější ke zkreslení, v našem případě se problém týkal farnosti Vliněves. Zde již není prostor na vysvětlování drobných detailů a informací, které jsem z analýzy získal, jelikož byly v práci důkladně popsány. Velmi mě však překvapily obecné a shodné tendence, které z výzkumu vyplynuly. Především nadpoloviční podíl na úmrtnosti u mužů v kategorii do 1 roku života a nadpoloviční podíl úmrtnosti u žen v následující kategorii, tedy 1 – 4 let, což je výsledek, který se ukázal v obou farnostech. Stejně shodné tendence v podobě nadpolovičních podílů se vyskytly v obou farnostech u žen od kategorie 70 – 74 let a výše. I podíly v dětském, produktivním a postproduktivním věku vykazovaly stejné jevy, přestože s jinými hodnotami. V obou farnostech převažovali muži v dětské složce úmrtnosti, ženy pak v té produktivní a postproduktivní.

Tento výzkum tedy prokázal, že rozdíly v úmrtnosti mezi průmyslovou a zemědělskou oblastí skutečně existovaly. Tam kde to bylo možné, snažil se je vhodně vysvětlit. Pokud se nějaká teze z odborné literatury, jež byla uvedena v průběhu teoretické části, neprokázala, výzkum ji nehodnotí jako nepravdivou, nýbrž neplatnou na tomto konkrétním případě. Některé prvky, shrnuté v předchozím odstavci, však značí, že způsob života, obživy či hospodářský charakter oblasti zásadním způsobem neovlivňoval určité aspekty úmrtnosti, jejichž vysvětlení tak muselo spočívat v jiných skutečnostech.

VII. Prameny a literatura

VII. 1. Seznam použitých pramenů

Archiv hlavního města Prahy, kniha zemřelých (Karlín Z4), období 1875 – 1887, farnost Karlín, dostupné z: http://katalog.ahmp.cz/pragapublica/Zoomify.action?xid=144286C6CCB648968F0C7879316827D0&entityType=10099&entityRef=%28%5En%29%28%28%28localArchiv%2C%5En%2Chot_%29%28unidata%29%29%28102492%29%29&scanIndex=0

Státní oblastní archiv v Praze, kniha zemřelých (Vliněves 31), období 1873 – 1907, farnost Vliněves, dostupné z: <http://ebadatelna.soapraha.cz/d/13747/1>

VII. 2. Seznam použité literatury

BOROVÍČKA, Michael, KAŠE, Jiří, KUČERA, Jan, BĚLINA, Pavel: Velké dějiny zemí koruny české, XII.a 1860-1890, Praha: Nakladatelství Paseka, 2012

FIALOVÁ, Ludmila, HORSKÁ, Pavla, KUČERA, Milan, MAUR, Eduard, MUSIL, Jiří, STLOUKAL, Milan: Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha: Nakladatelství Mladá fronta, 1996

GOODY, Jack: Proměny rodiny v evropské historii, Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 2006

JINDRA, Zdeněk, JAKUBEC, Ivan a kolektiv: Hospodářský vzestup českých zemí od poloviny 18. století do konce monarchie, Praha: Nakladatelství Karolinum, 2015

KÁRNÍKOVÁ, Ludmila: Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd, 1965

KODEDOVÁ, Oldřiška: Žena – zemědělská dělnice v Čechách, 1880-1914, in:
TURKOVÁ, Miloslava, PROCHÁZKA, Lubomír: České dělnictvo, IV. Dělnická rodiny a
dělnické obydlí, Ústav pro etnografii a folkloristiku Československé akademie věd, Praha,
1988

LIVI BACCI, Massimo: Populace v evropské historii, Praha: Nakladatelství Lidové
noviny, 2003

MAŘÍKOVÁ, Hana, PETRUSEK, Miloslav, VODÁKOVÁ, Alena: Demografie (nejen)
pro demografy, Praha: Sociologické nakladatelství, 1998

SRB, Vladimír: 1000 let obyvatelstva českých zemí, Praha: Nakladatelství Karolinum,
2004

SVOBODNÝ, Petr, HLAVÁČKOVÁ, Ludmila: Dějiny lékařství v českých zemích, Praha:
Nakladatelství Triton, 2004

ŠIKULOVÁ, Alexandra: Vývoj úmrtnosti ve farnosti Libčany v „dlouhém“ 19. století
(1785-1914), in: Historická demografie, č. 35, Etnologický ústav AV ČR, Praha, 2011

TICHÝ, Karel: Od přívozu k cukrovaru, Dolní Beřkovice, 2016

VOBOŘIL, Jan: Vlivní muži pražských předměstí, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy,
2017

VII. 3. Seznam použitých internetových zdrojů

Český statistický úřad, Historický lexikon obcí České Republiky 1869-2005, I. Díl,
dostupné z: <https://www.czso.cz/documents/10180/20538302/13n106cd1.pdf/cf538eaa-7f70-49f6-8e76-dc88932650ef?version=1.0>